

Ajalooline Ajakiri

Nr. 2

VIIES AASTAKÄIK

1926

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

R. Kleis

H. Kruus

J. Köpp

O. Liiv

H. Sepp

J. Vasar

S i s u :

Viribus unitis. *A. R. Cederberg.*

Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal. *Arvi Korhonen.*

Meie kohalikkude arhiivide ajaloolise aine koondamisest. *H. Sepp.*

Eestimaa agraarajaloo uus käsitus. *O. Greiffenhagen.*

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus maist 1925 maini 1926.

H. Ottenson.

Varia.

EP 919

Viribus unitis.

Ilmasõja hävitav mõju ja põrutavad tagajärjed on küllalt selgesti end tunda annud ka teadusliku elu alal. Vist ei ole ühtki teaduslikku asutust terves ilmas, ühtki ülikooli, ühtki teaduste akadeemiat, ühtki teaduslikku seltsi, mis ei oleks seda hävitavat mõju tunda saanud. Mitte ainult see, et teadusmehed kõige paremas elu-eas ja oma võimete tipul pidid oma elu ohverdama sõja altarile: ka paljud instituudid olid ainelise toetuse puudusel suletud, raamatukogud ja arhiivid kinni pandud ja sisse pakitud, kõik teaduslik läbikäimine teineteisega vaenujalal olevate maade vahel lõpetatud. Ka ei ole lõpuks saavutatud rahu suutnud silmapilkselt kõike endisele jalale tagasi viia, lukustatud instituudid sõjale seltsinud ökonoomilise depressiooni järele uuesti avada, endised teaduslikud sidemed poliitiliste vaenlaste vahel jälle kokku sõlmida.

Sõja hävitavat mõju võime ka meie konstateerida meie väikestes oludes ja meie teadusliku töö juures peaaegu iga päev.

Tahame siinkohal juhtida tähelepanu mõnele küsimusele, mis juba ammugi olnud kõikide nende meeles, kes teotsevad ajaloo uurimisel, iseäranis noortes riikides, kes Läänemere rannikul üles kerkinud. Küsimus väärrib kindlasti käsitlemist ka „Ajaloolise Ajakirja“ veergudel.

Üks meie ajaloo kõige tähtsamaist allikkogudest on kahtlemata Friedrich Georg v. Bunge poolt algatatud „Liv- Est- und Kurländisches Urkundenbuch“, mis ka laialt tuntud väljaspool neid maid, millede ajalugu nimetatud põhidokumentide kogu otsekohevalt puudutab. Nagu teada jõudis von Bunge välja anda ainult kuus esimest osa Urkundenbuch'ist, kuid tööd jätkati teiste uurijate poolt, kusjuures väljaandmine jäi peaaesjalikult selle ringkonna kätte, kes koondus Riia ajaloo ja muinsusseltsi ümber. Lugupeetud uurijad, nagu Hermann Hildebrand, Philipp Schwartz, August v. Bulmerincq ja Leonid Arbusow senior jätkasid tööd, mis oli nõudnud ja nõudis äärmiselt palju ettevalmistusi. Ei tulnud ainult koguda laiali-

pillatud ainekku peaaegu terve Euroopa arhiivist, vaid oli ka vaja ette võtta suureulatuslik sõelumis- ja kriitiline dateerimistöö. Nende ridade kirjutaja on mitu korda eri arhiives, iseäranis Stokholmis ja Kopenhaagenis tähele pannud mikroskoobilise käekirjaga tehtud väikseid märke dokumentidel, mis tähendavad, et Urkundenbuch'i eeltööde kallal teetsenud uurijad vastavaid dokumente on tarvitanud, need kopeerinud, resümeerinud või nad ainult läbi lugenud ja siis kõrvale jätanud. Energilise, süstemaatilise töö tulemusena osutus viisteistkümmend köidet seda suurepärast diplomataariumi, millest ükski Põhja-maade keskaja olude uurija ei tohi mööda minna. — Tööd on välja antud kahes seerias: esimene vanematest aegadest alates, teine alates ordumeister v. Plettenbergi valitsuse algusest. Esimest seeriat on ilmunud kaksteist köidet, viimane nendest ulatudes aastani 1472, välja antud aastal 1910; teisest seeriast selle vastu ainult kolm osa, kolmas osa, ulatudes aastani 1510, on ilmunud just ilmasõja lävel 1914. a.

Meie arvates oleks meie ajaloolise uurimistöö huvide seisukohalt kõige suurema tähtsusega, et Urkundenbuch'i väljaandmist jälle jatkataks. See on ülesanne, mis peab kuuluma iga ajaloolise seltsi tähtsamate ülesannete ja soovide hulka iseäranis piiririikides.

Nii palju kui meile teada, on Urkundenbuch'i jätkamiseks terve hulk, kui meie ei tohi öelda, kõik peamised eeltööd tehtud. Materjal vist on kõige suuremalt osalt kogutud kunni usupuhastuseni — vist osalt koguni von Plettenbergi surmani; võib olla on tehtud ka mõned teised tähtsad eeltööd. Peaasi vist oleks asuda materjali lõplikule trükivalmis korraldamisele ja trükkimisele, niipea kui selleks ainult võimalused avaneksid. Ja ei saa salata, et asi nõuab võrdlemisi suuri kulusid.

Täpisealt materjali tundmata on raske öelda, mitu osa Urkundenbuch'ist veel peaks tulema, kui see tahetakse täieliselt keskaja lõpuni viia. Igatahes võime mingisuguseid kalkultatsioone siiski teha. Võib oletada, et selle vaheaja dokumendid, mis ulatub praeguse esimese seeria viimase osa lõpuaasta ja teise seeria algusaasta vahel, 1472—1494, nõuavad, kui tööd samas sihis jatkatakse, kui seda siinamaani tehtud, vähemalt 150—160 trükipoognat suures kvarto formaadis. Teise seeria dokumendid jällegi, kui neid viia kunni 1525. a., võib vist mahutada kolme ossa, igasühes umbes 100 trükipoognat; kui jällegi võtame piiriks ordumeister v. Plettenbergi valitsuse aja lõpu, läheb vist umbkaudselt arvatatuna viis osa vaja. Kui need umbkaudsed arvud peaks õiged olema, siis tuleb arvestada umbes 650—700 trükipoognaga, enne kui nimetatud suurtöö oleks lõpule viidud. Töö paistab siis küllaltki suur ja kulukas olevat.

Aga kui võtame arvesse, et töö väljaandmine nõuab vähemalt kümme aastat kõige õnnelikumate olusuhete juures ja et selle väljaandmisest on huvitatud kolm riiki, kes ka vastavad kulud kannaksid, ei tohiks töö kaugeltki läbiviimatuna tunduda. Ja nii palju kui sel-silmapilgul võib otsustada, leiduks ka töö õnnelikuks lõpuleviimiseks kohaseid, välja-koolitatud jõude, keda töö jaoks võiks tarvitada.

Meie kõige elavam soov on — ja meie oleme kindlad, et selle sooviga ühinevad kõik need ajaloolased, kes „Ajaloolise Ajakirja“ ümber seisavad — et eelnimetatud suurtööle asutaks võimalikult pea ja et see lõpule viiaks kõikide vabariikide ajalooourijate ja ajaloo harrastajate ühise jõuga. Loodetavasti vaatavad vabariikide valitsused, nii pea kui neile asja tähtsus selgunud, selle ürituse peale vastutuleli-kult ja heatahtlikult. Meie omalt poolt oleme kindlad, et Eesti Vaba-riigi Valitsus, kes ikka suuremeelselt on toetanud tõsiseid teaduslikke üritusi, ei keeldu toetamast sedagi nendes ridades puudutatud teadus-likku ettevõtet.

Tartus, 1. mail 1926.

A. R. Cederberg.

Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal.

II.

Selle järele pöördub revident tagasi läände ja teatab järgnevaist revisjonest Serbenis 15., Peبالغis ja Vönnus 18. mail. Maršruut pidi siiski minema Sesswegenist lähtudes Peبالغi ja sealt Serbeni ning Vönnu, juhtumisel kui ära jätta oletus, et revidendil oleks kasutada olnud iseseisvalt töötav abiline. Peبالغi puutuvais teateis (S, lhk. 70—71) leidub tähelepandav lahkuminek, et A on Newehofi atrade arvu valesti kokku arvanud ($30^{7/8}$, pro S: $25^{3/4}$). S on ära jätnud Newehofi maksuloetelu, lossi talupoegade kaeramaksu sõjaväe hobuste heaks („Karriesirge“), samuti mõne väikse lääni. Serbeni (S, lhk. 73—75) suhtes piirduvad lahkuminekud peaaegselt sellega, et S järele on selle ala atrade arv $20^{3/4} \cdot 1/8$, A järele jälle õigemini $21^{5/8}$. Maksu-loetus on S kokku arvanud mitmesugused maksud, mida A nimetab üksikult, samuti ära jätnud kirikumaksud. Vönnu kohta on mõle-mad revisjoniraamatud kokkuvõtted tegemata jätnud (S, lhk. 75—78). S: i maksuloetelust puuduvad mitmed vaka- ja kirikumaksud. A loetleb lääne, käsitledes iga vaka-ala eraldi, S seevastu on need kokku võtnud üheks tabeliks, mille lahtrid (gesinde, haken) on siiski vahetanud kohti, nii et tabel niisugusena ainult segadust sünnitab.

Siit peale hakkas revidendi teekond suunduma põhja poole. Esimeseks peatuskohaks oli Ronneburg (revisjon 23. mail; S, lhk. 78—80). A ja S:i summarum erinevad veidi: S jätab ära vähemad vakamaksud, kirikumaksud, samuti selgitused selle üle, mis makse oldi maksetud Poola ajal, kuid selle eest on ta läänide loetelu täielisem kui A-l.

Smilteni revisjoni (28. mail; S, lhk. 80—82) tulemused on mõlemas revisjoniraamatus üldiselt kooskõlas; S jätab ainult ära kirikumaksud ja annab ebatäpseid teateid kirikotalupoegade kohta. Trikateni kohta (revisjon 30. mail; S, lhk. 82—83) erinevad arvulised andmed jälle tunduvalt: A järele on adramaid $111\frac{1}{8}$ ja peresid 104, S:i järele $118\frac{1}{8}$ ja 167. S:i teated maksudest on tunduvalt puudulikumad. Sellevastu teatab S ühest läänimehest, keda A ei tunne. Ka Volmari suhtes (revisjon 4. juunil; S, lhk. 83—84) tulevad revisjoniraamatud kokkuvõtetes eri tulemustele. A järele on atru $198\frac{7}{9}$ ja peresid 322, S:i järele $176\frac{1}{8}$ ja 291. Erinevus võib olla tingitud sellest, et S on ära jätnud summast alad, mis enam sugugi ei kuulunud lossi maksupiirkonda. Need ligikaudsed teated, mida A ja S sisaldavad Melcher von Honelenile kuuluva mõisa Newehofi kohta (S, lhk. 85), on arvatavasti saadud Volmaris ilma erilise revisjonita.

Esimest korda kohtas revident oma töös äravõitmatuid takistusi Mojanis (revisjon 13. juunil; S, lhk. 85). Ainult üks vaka-ala ja selle maksud märgiti siin üles; S:i teadete järele käivad need puudulikud arvud kogu ala kohta, kusjuures siiski atrade arv ühe võrra A-st vähemaks on jäetud ja samuti ka maksuloetelu ära jäetud. Revisjon tuli katkestada, sest A teatel ei saadud Papendorfi kihelkonnast rahutuste tõttu teateid¹⁾. On teadmata, mis rahutused need olid. Võib olla, et teade poolakate algavast pealetungist Kokenhuseni ümbruses avaldas mõju juba kaugemalgi, nii et Poola poolehoidjad rootslaste vastu üles tõusid; kuid on ka võimalik, et segadused olid välja kutsutud Rootsi palksõdurite poolt, millised nähtused sel ajal olid harilikud asjad. Kui rootslased said juunikuu keskel Kokenhuseni juures lüüa, andsid nad ühe lossi teise järele käest, nii et veel enne juuni lõppu Erla, Kremon, Segewoldi, Roopa, Vastseliina ja lõpuks Vönnugi olid jälle poolakate võimu all. Rootsi revident oli järjelikult neis kohtades oma töö teinud üsna viimasel silmapilgul.

Arusaadavail põhjusil pöördus nüüd revidendi teekond otse põhja. Burtneckis võidi 16. juunil revisjoni toimetada juba hari-

1) „Vonn dem Kirspell Papendorff habe ich kein bescheidt bekommen wegen des Tumults“.

liku täpsusega (S, lhk. 85—86). Teadetes erinevad siin A ja S tublisti. S järele oli atru $261\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{8}$ ja peresid 355, A järele 250 ja 340; lisaks nimetab A ärakaranud talupoegi 30 peret ja 20 atra nende kütis- maad, millest S midagi ei teata. Lossiteenijate (haussleute) maade suurus on A teatel $17\frac{1}{2}$ atra, S järele „haken . . . $16\frac{1}{2} \cdot 5$ schnur“. A läänide loetelu on täielisem, mõne läänimehe nimi on kirjutatud erinevalt (S: Wattingk, A: Weetingk; S: Frans Blankfeldt, A: Hanns Blankfeldt; S: Ennen, A: Embden).

Eriti iseärased on lahkuminekud Ruhja kohta käivais teateis (revisjon 18. juunil; S, lhk. 87—88). S järele on seal $31\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{8}$ Poola atra ja 108 peret, A järele $46\frac{1}{8}$ ja 140. Nii suur lahkuminek sunnib oletama, et S:ist on ära jäänud kaunis suur ala. Teated läänidest erinevad veel rohkem. A:s leidub neist lühike loetelu, millest suu- rema osa ka S nimetab; kuid mõlemas raamatus leidub ka teineteist täiendavaid nimesid. Tähelepandav on, et S sisaldab koos Põltsamaa kohta käivate teadetega (alates lhk. 100) ohtralt ka Ruhjat puutuvaid teateid. Seal asub nimelt Ruhja maksuloetelu ja lisateated läänidest, millistest A õigel kohal mainib ainult mõningaid läänimeeste nimesid. S nimetab, et teadete kogumine olevat olnud väga raske, ja teatab, et see läinud korda ainult sel teel, et piirdutud talupoegade käest saadud teadetega¹⁾.

On tõenäoline, et Ruhja järele on revident üles märkinud need umbkaudsed teated, mis revisjonikirjad sisaldavad L u d e, H ä r g m ä e ja H e l m e aladelt (S, lhk. 88—90). Isegi A ei teata neist muud kui ainult üldsummasid; et mingit revisjonipäeva pole nimetatud ja teated umbkaudsed, pole siin küll korralikku revisjoni toimetatud. Ainult Helmest on saadud täpne läänimeeste loetelu, kuid ei mingisuguseid muid teateid. A, teatab, et Helme lossipealik Wilhelm Todwen olevat teda töös takistanud²⁾. See asjaolu, et ka Karksi alal Oder Tedwen S:i teate järele olevat keeldunud andmast teateid oma pärismõisa kohta, laseb paista, nagu oleks need härrad omavahel kokku leppinud tarvitada ühtlast teguviisi revisjoni suhtes³⁾. Et nii A kui ka S on reserveerinud nende alade järele tühja ruumi, A nimelt nad paiguta- nud raamatu lõppu, on tõenäoliselt olnud kavatsus täiendada teateid,

1) S, lhk. 87: „Ihm Saltburgischen kirspell... I. Ihn diesem kirspell veinich boscheidt erlanget“; lhk. 101: „Ihn diessem kirspell (s. o. Ruhja) kein boscheidt bekommen, habe dennoch von leuten etwas nachrichtunge bekommen“.

2) A, lhk. 348: „Dass Helmetsche Gebiete Wollenn verzeichnenn. Welches mir Vonn dem Hauptman Wilhelm Tödten verhindert wordenn“.

3) S, lhk. 94: „N. B. Oder Tedwen hat wegen seines eigen erbgudts kein boscheidt geben wollen“.

mis esimese katse juures jäid liiga puudulikeks. Poolakate võidukas edasitungimine ajas siiski selle kavatsuse nurja.

Selle järele näib revideerimistöös tulnud olevat pikk seisak. On teadmata, kas oli selle põhjuseks asjaolu, et rootslased, iseäranis Pärnus Nassau krahvi Johanni juhatusel selle suve jooksul eriti energiliselt valmistusid võitluse vastu ja et sõjalised toimingud 1601. a. suvel ja sügisel üldse elustusid selle järele, kui Poola riigiseisused otsustasid Sigismundi toetada võitluses Liivimaal, või oli revisjoni katkestamisel mõni teine põhjus mõõduandev. Neil juhtumisel leiame revidendi alles sügisel 24. augustil toimetamas revisjoni Kirepis (S, lhk. 49—50). Lahkuminekutest tuleb nimetada, et S on ekslikult viinud Kirumpää lääniloetelu Tartu alasse (S, lhk. 47—48). A:gi piiridub, nagu S üldiselt teeb, ainult talupoegade ja nende maade üldsummade esitamisega, ilma et ühtki eraldi mainiks.

Nüüd siirdus revident uurima Tartu lossi foogtkonda (Vabina ja Antsla 26. aug., Sangaste 28. aug., Kastre 15. sept., Rápina 21. sept., Rõngu 1. okt., Rannu 3. okt., Tähtvere 7. okt.; Ahja, Raadi ja Kursi puhul ei ole revisjoni päeva nimetatud). Mõlemad revisjoniraamatud on katsunud käsitleda kogu lossiala süstemaatilisel, kuid on mõnes kohas teinud tunduvaid vigu. A käsitleb iga foogtkonda eraldi selle talupoegade, maksu- ja lääniloeteludega, S seevastu käsitleb ainult lääne foogtkondade ja kihelkondade kaupa. A on üldiselt õieti üksikasjaline, nii et S:i teated täiendavad ainult mõnel juhtumisel seda oluliselt¹). Otepää revisjon (5. okt.; S, lhk. 45—48) on jäänud selles suhtes ebatäpseks, et ka A loetleb ainult eri foogtkondade üldsummad ja maksuloetelud, S aga ainult läänid. Mõlemad revisjoniraamatud on pidanud Otepääd kord mingiks eriliseks alaks, kord jälle Tartu alla kuuluvaks, nii et selle ala käsitus on muutunud võrdlemisi segaseks.

Lõpuks siirdus revident Tähtvere kaudu Laiusele (revisjon 12. okt.) ja Põltsamaale (revisjon 16. okt.). Laiuse suhtes (S, lhk. 36—39) on eri teated seevõrra lahkuminevad, et A:st puuduvad summarum ja isegi kõik need teated, mis S:is on juurde lisatud eri lehel (S, lhk. 37—38). Erinevused Põltsamaad puutuvais teateis (S, lhk. 97—102), eriti läänide loetelus torkavad niivõrra silma, et on jällegi küllalt põhjust kahelda selles, kas A ja S:i vahel on üldse mingisugust otsekohest suhet. Nimelt on mõlemas palju nimesid, mis teises

1) Näit. Ahja ala läänide hulgas teatab A (leht 84): „Heinrich Cafer Erbgudtt tho Antonius gehalten hatt einen hof mitt 8 oder 9 gesinde“. S, lhk. 42 teatab, et H. Lubbert Kauri lään olnud täpselt 12½ atra, 9 peret ja nimetab veel selle kahe veski maksutooted.

puuduvad, A:s tervelt kümme-kond. Kuid ka lääne endid puutuvad teated mõnikord erinevad teineteisest. Esitan selle kohta ainult mõne näite. S:i järelle omab Pablowsky 8 atra, A järelle Bobolewski 7¹/₂ atra; S:i järelle bürgermeister Lohnen omab 59, A järelle 40 atra; S:i poolt mainitud Hans Buck on A järelle Hans Koken; Sassenhofist teatab S: „kein boscheit erlangett“, kuid teatab siiski, et see sisaldavat 3 küla ja 22 atra. Pealegi on S eksikombel ühendanud Põltsamaaga suure hulga Ruhjat puutuvaid teateid.

Sellega lõpevad revisjoniraamatu A poolt antavad teated ja ühtlasi ka otsekohesed andmed revisjoni enese käigu kohta.

*

Minu poolt ülal esitatud revisjoniraamatute ainestiku omavahe-line võrdlus õigustab tegema mõned järeldused, mis peaksid olema võrdlemisi kindlad.

Et revisjoniraamatute vahel on ka asjalisi lahkuminekuid, et nad mõlemad täiendavad teineteist ja et kummagi järjekord pole see, milles revisjon ise sündinud, siis tuleb täiesti selgeks pidada, et need ei ole algupärased, revisjoni toimetamisel tehtud ülestähendused, vaid nende esialgsete ülestähenduste abil hiljemini tehtud kokkuvõtted. A jälgib neid ülestähendusi võrdlemisi täpselt, kuid piirdub Liivimaaga, S tähendab ära ainult üldsummad ning maksu- ja lääniloetelud, kuid käsitleb selle eest kogu Baltimaad selles ulatuses, kuivõrra 1601. a. keskel rootslastel oli lootust selle omandamiseks. S:i otstarve oli ilmselt saada kameraalseks käsiraamatuks, millesse koguni A:st liideti puuduvad seletused losside ja tähtsamate mõisate asukohast ja nende vahelisest vahemaast, mille abil isegi kohalikkude olude mittetundmise korral oleks võidud hõlpsasti orienteeruda.

Revisjoniraamatute vasturääkivused ja teineteist täiendavad teated võivad küll vaevalt muust tulla kui sellest, et nende kokkuseadmisel kasutati esialgseid ülestähendusi erisuguse täpsusega, või jälle sellest, et neid hiljemini kumbagi eraldi täiendati.

Arvatavasti polnud algupärastes revisjoni dokumentides enamail juhtumistel arvulised teated kokku arvatud (välja arvatud vast need korrad, kui summad saadi valmina foogtidelt), vaid summeerimine sooritati alles revisjoniraamatute kokkuseadmisel, kusjuures tulemused võivad muutuda teineteisest erinevaiks, rippudes kokkuarvamise täpsusest ja sellest, kui suurena võeti üks või teine administratiivala. Nimelt on lahkuminekuteks ilmselt kaasa mõjunud ka see, et revisjoniraamatud on eri juhtumistel isesugusel viisil ühendanud foogtkondi ja kihelkondi laiemateks administratiivaladeks. On põhjust oletada, et esialgsed re-

visjoni ülestähendused vähemalt osaliselt olid tehtud üksikutele lehtedele; nii võisid juhtumistel, kui revisjoniraamatu kokkuseadja küllaldaselt ei tunnud kohalikke olusid, tekkida säärased tähelepanu äratavad eksitused, nagu Ruhja läänide ülal konstateeritud ühendamine Põltsamaaga. Samuti võib revisjoniraamatute teineteist täiendavate kohtade tekkimist järgmiselt seletada: ühe kokkuseadja leidis aineid, millistest oli teise kokkuseadja mööda läinud. Niisugune juhuslik, vähe hiljemini tehtud leid võis põhjust anda märkuseks „nuhn habe ich befunden“, aga teises raamatus võidi vastavat kohta käsitleda sama objektiivselt kui teisigi teateid, sest mingit „leidust“ polnud vaja teha: oli ju ainestik selleski suhtes algusest saadik tuttav olnud.

Revisjoniraamatus S leiduvad eksitused lubavad võrdlemisi kindlasti väita, et selle kokkuseadja ei ole olnud revisjoni toimepanija ise ega ka sama isik kui A kokkuseadja¹⁾. Lahtiseks jääb küsimus, kas mitte A kokkuseadja ei olnud revident ise; tõenäoliseks ei tahaks ma sedagi pidada. Asjaolule, et mõlemas revisjoniraamatus leidub kohti, kus räägitakse esimeses isikus, ei või anda otsustavat tähendust, sest need kohad võivad olla mehaaniliselt üle kantud esialgsetest ülestähendustest.

Osalt võib aga see erinevus tulla nagu öeldud ka sellest, et teateid on kogutud või vähemalt kontrollleeritud veel selle järele, kui päris revisjon juba oli toimetatud. Sellesse liiki peaks kuuluma juba eelpool nimetatud juhtumine, kus A väidab Tartu alal Kaveri läänisse kuuluvat 8 või 9 peret, mida aga S täpselt nimetab. Kui esialgseis ülestähendusis, mille abil A kokku seatud, oleks leidunud S poolt nimetatud täpsed andmed, oleks A küll kaunis kindlasti need säärastena kopeerinud. A ei sisalda ühtki teadet Marienburgi alalt; S-issegi on need lisatud alles selle järele, kui ülejäänud osa raamatust oli valmis kirjutatud. Osa neist lisateateist, mis S esitab hiljemini juurdepandud eri lehtedel, võivad olla just säärased, mis revisjoni järele korjatud. Juba see asjaolu, et mõlemas revisjoniraamatus on tühjad lehed jäetud just nende alade järele, millest kogutud teated olid vähem täielised, näitab, et oli kavatsus revisjoniraamatuid süstemaatiliselt kontrollleerida ja täiendada²⁾. Allpool esitame selleks veel lisatõendusid, et S:isse on võrdlemisi hilja tehtud lisandusi ja parandusi.

1) Ka võiks kindlaks teha mõned terminoloogilised (näit. see, et A tarvitab mõisaomanikkude nimetusena Landsassen, S jälle Eddelleute) ja ortograafilised lahku minekud, kuid need on selleks liiga väheväärtuslikud, et õigustada mingisuguseid järeldusi autorite isikute suhtes.

2) Revisjoniraamatus A on tühje lehti üheksas eri kohas kokku 31.

Ka revisjoni toimetamise viisi kohta võib A teadete põhjal luua kaunis kindla pildi. Kui võtta arvesse seda, kuivõrra lühikest aega revident on võinud igal alal tarvitada oma teadete korjamiseks reisi-
mise enda peale kulutatud aja kõrval, on otsekohe selge, et tööd ei
võidud teha nii täpselt, kui seda ette kirjutasid Eesti revisjoni jaoks
antud juhtnõõrid. Kui materjal oleks korjatud pärides eraldi igalt
talupojalt, oleks pidanud tööd igal alal mitu korda kauemini tegema,
kui see A ülestähenduste järele tõepoolest kestis. Kindlasti oligi re-
visjoni aluseks harilikult suusõnaline või kirjalik materjal, mille esitas
iga uuritava maa-ala foogt, ja päris revisjon piirdus selle kontrollööri-
mise ja täiendamisega, eriti lääne puutuvate teadete suhtes¹⁾). Kui
foogt või vastaval kohal asuv isik ei olnud vastutulelik revisjonile,
jäid teated ebatäpseiks. Kui jälle ühel või teisel põhjusel revisjoni
ei toimetatud nii suure põhjalikkusega, et iga talupoeg oleks eraldi üles
märgitud, võidi siiski üldsummat foogtidelt teada saada. Oletades, et
revisjoni sel viisil toimetati, leiame seletuse ka sellele asjaolule, et
Eesti hertsogkonda puutuvad revisjoni teated mõnes suhtes erinevad
neist Liivimaalt korjatud teateist.

*

Eesti revisjoni käigust ja tulemustest ei ole meil muid teateid
kui need, mis sisaldab revisjoniraamat S. Hertsog Karli eelpool aval-
datud volikirjast selgub, et ka Eesti revisjoni kavatseti toimetada sama
üksikasjaliselt, nagu me A teadete põhjal teame Liivimaa oma sün-
dinud olevat.

Siinjuures äratav meie tähelepanu asjaolu, et S: i teated Eestimaalt
on üldiselt täpsemad ja täielisemad kui Liivimaalt. Ainult Rakvere ja
Narva suhtes on revidendil tulnud leppida säärase umbkaudsete loe-
teludega, mida Liivi revisjonil sagedasti saadi, eriti siis, kui küsimuse
all olid läänitatud alad. Eesti revisjonis saadi seevastu nii üksikasja-
lisi teateid, et võidi täpselt üles tähendada läänide suurus ning nende
lääniõiguslikud omamismvormid ja nimetada isegi tervete administratiiv-
alade aastased maksusissetulekud. Selle tõttu võib pidada täiesti kind-
laks, et revident on niipalju kui võimalik, tarvitanud igal foogti- ja
lossialal toimetatavat Rootsi raamatupidamist, mis näit. Poola süstee-
miga võrrelduna oli väga kõrgel järjel. Paaris kohas on laen foog-
tide teadetest ilmne. Nii teatab S Haapsalust (lhk. 21): „Bleibt be-
halten Anno 99“ ja ütleb Tallinna ala summasid teatades, et need
ikka kuuluvad aastasse 1599 (S, lhk. 25). Et revisjon korraldati a.

1) On päris tõenäoline, et revisjoniraamatus A kõite alguses juurdekõidetud
Poola register on revisjoni toimetamise ajal kätte saadud.

1601, siis ei ole 1599. aasta seisukorda puutuvad teated teadagi võetud mujalt kui kirjutatud allikaist.

Kas revident kirjalikke allikaid kasutades leppis ainult säärase kokkuvõtete tegemisega, nagu neid tunneme S kaudu, või korjas ta vastavalt oma juhtnõõridele samavõrra üksikasjalisi teateid kui Liivimaal, on teadmata, sest meie ainsaks allikaks on siin revisjoniraamat S. Igal juhtumisel on siiski kindel, et ka Eestis on toimetatud järelepärimisi ja nende kaudu saadud tõuget varemate teadete muutmiseks ja täiendamiseks, mis tugesid foogtide või mõisaomanikkude teadaannetel ¹⁾.

Kindel vastus jääb samuti andmata küsimusele, kas toimetas revisjoni tervel Baltimaal sama isik või oli Eestimaa revisjon usaldatud teise isiku kätte kui Liivimaal. Võib tõendada ainult seda, et kummalgi alal toimetas revisjoni ainult üks isik, mitte aga, nagu hiljemais XVII sajangu revisjonides, terve komisjon. Seda järeldust õigustavad mõlemas revisjoniraamatus ettetulevad esimese isiku tarvitamise juhtumised ja samuti ka hertsog Karli volikiri, mis teeb revisjoni toimepanemise ühe isiku ülesandeks.

Eestimaa revisjoni ajalise vahekorra Liivimaa omaga võib kaunis kindlasti ära määrata. Kuna Liivimaa revisjon algas alles märtsi keskpaigas, oli selle alguseks juba umbes kolm kuud möödunud ajast, mil hertsog Karl andis oma käsu. Kui töö Eestis sama kiirelt edenes kui Liivimaal, võis see küll päris kindlasti selleks ajaks lõppenud olla Töö kiiret edenemist Eestimaaal hõlbustas teadagi see eelpool mainitud asjaolu, et revident siin võis kasutada Rootsi foogtide ülestähendusi.

Edasi olen leidnud ainult kaks selget tõendust selle kohta, et Eestimaa revisjon sündis 1601. a. algupoolel, arvatavasti siis enne Liivi revisjoni. Kuid neid tõestusi leiduks kindlasti rohkemgi, kui neilt aastail oleks enam käepärast dokumentaalset materjali. Ruila mõisa alalt nimetatakse Hinrich Brandt'il olevat olnud tingilään; teda nimetatakse olevat „foigt zu Keigell²⁾.“ Teate lõpuosa on siiski ekslik: seal nimetatud isik oli Ruila, mitte aga Keila foogt aastail 1593—1601³⁾. Et Ruila nimi sel ajal enamasti kirjutati „Ruigill“, on S:i kokkuseadja seda lugenud „Keigell“ — eksitus, mis muu seas tunnistab S:i kokkuseadja vähesest asjatundmisest. Kuid Hinrich Brandt oli foogtiks ainult kevadeni a. 1601; et ta viimane aruanne ulatub 5. maini

1) Võrdle mitmeid parandusi, näit. lhk. 18. Talupoegade küsitluse teel on arvatavasti saadud järgmine teade (lhk. 19): „Sie haben bekent, dass h. Gustaff Bonners hoff Werper und Werder haben sollen haken und pauren...“

2) S, lhk. 28.

3) Almqvist, II, lhk. 577, IV, lhk. 82.

a. 1601¹⁾), tuleb seda daatumit pidada ta teenistusaja lõpuks ja revisjoni dokumenti, mis teda veel foogtina mainib, kirjutatuks enne 5. maid 1601. a. — Need juhtumised jälle, mil revident on kasutanud 1599. a. aruandeid allikaina, tõendavad, et revisjoni teostati niivõrra vara, et need aruanded olid kõige värskemad, mis valmilt kättesaadavad. Sel ajal alati tulundusaastat harilikult jaanipäevast; 1599. a. aruanded käsitlevad järjekulult aega jaanipäevast 1599. a. jaanini 1600. a. 1601. a. algupoolel olid 1599. a. aruanded siis viimased, mida võidi tarvitada; 1601. a. sügispoolel oleks pidanud 1600. a. aruanded juba valmis olema. Kui revisjon oleks sündinud hiljemini ja mitte 1601. a. algupoolel, oleks muidugi tarvitatud värskemaid ja käesolevaid olusid paremini kujutavaid aruandeid kui 1599. a. omi.

Kuid teiselt poolt on S:i Eestimaad puudutavate teadete seas ka mõned, mille võrdlemisi hilisemat tekkimist võib tõestada. Nii teatab S Keila alal Halmar Olssoni omavat tingiläänina 21 atra, 2 peret ja 4 ainasjalga, andes temast lisateate: „foigt uf Keigell gewesen“; sõna „gewesen“ on hiljemini juurde lisatud²⁾). Teistest allikatest teame, et Halward Olsson oli Keila foogtiks a. 1591—1602; tema järglane astus ametisse 9. märtsil a. 1602³⁾). See asjaolu võiks tõendada, et revisjoniraamat S on kokku seatud enne 9. märtsi a. 1602, kuid saanud järeilmärkusi ka hiljemini. Revisjoni enese toimetamise aja kohta ei ütle see veel midagi.

Vähemalt kronoloogilised asjaolud ei keela siis milgi viisil oletamast, et kogu revisjoni on toimetanud üks ja seesama isik. Ainuke enam tähelepanu vääriv Eesti- ja Liivimaa revisjoni ülestähenduste vaheline lahkuminek, mida vast võiks pidada tõenduseks selle kohta, et revisjoni oli sooritamas enam kui üks isik, on Eestimaad puutuvate ülestähenduste rootsipärasus, mis mõnel kohal on nii tunduv, et S:ist täiesti arusaamine on Rootsi keelt oskamata võimatu⁴⁾). Kuid sellelegi asjaolule ei saa anda otsustavat tähendust, sest Rootsi terminoloogia, eriti Eestimaad puutuvais ülestähendusis võib kergesti põhjeneda neil rootsikeelsetel aruannetel, mida revident oli kasutanud.

Lähemaid teateid revidendi isikust meil ei ole. Et ta oli oma

1) Carl Schirren, „Verzeichnis livländischer Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken,“ lhk. 187, nr. 793: „Hendrik Brandz R(eckenskap) för Rygell Gärdz Lhänn ifrå Joh. 1600 och till 5 Mai 1601“.

2) S, lhk. 26.

3) Almqvist II, 575; IV, 65.

4) Näitena võiks nimetada mõnda korda esinevat: freibonder, afgekortet, samuti kalckuge (arvatavasti lugeda ugn), Engesholma (lhk. 29). ja terved rootsikeelsed laused lhk. 31 ja 35.

ühiskondlikult seisukohalt võrdlemisi tähtsusetu isik, näit. mõni kirjutaja või midagi sellesarnast, tohib küll oletada selle põhjal, et lossihärrad ja mõisaomanikud pikema jututa võisid keelduda temale teateid andmast. Järeldades ta Rootsi keele tundmisest, mis sel ajal Balti sakslaste juures võis olla veel üsna haruldane nähtus, pidi ta oma sünnipäralt olema rootslane.

Ainult oletusena lubaksin esitada väite, et Eestimaa revisjoni toimetajaks vast ehk oli Joen Mårtenson'i nimeline isik. Keila mõisa 1599./1600. aasta aruande pealkirjana ja selle kõrvale tehtud lisandusena leidub järgmine lause: „1600 Halfver Olsons R(äkenskap) for Kägell Gårdh och Länn Ifrån Joh. A^o 99 till Joh. A^o 1600. — Joen Mårtenson Förhörde i Refle In Febr. A^o 1601. — Denne Wackebook är ingen säker rättelse att hempte Vtaff¹⁾.“ See märkus võib käia just nende järelepärimiste kohta, mis revisjoni jaoks ette võeti. Aeg, mil Joen Mårtenson toimetas järelepärimist Tallinnas, sobib väga hästi kokku kõige sellega, mida me teame revisjonist. Lähemaid teateid Joen Mårtensonist pole ma leidnud; kui ta oli mõnel alamal kohal asuv kirjutaja, nagu ma oletan, siis ei ole põhjust otsida ta nime sellest üliküllalisest selle aja riigiametnikkude nimestikust, mis leidub Almquisti teoses. Neid isikunimesid jälle, mis on kirjutatud revisjoniraamatu A lõppu, pole ma leidnud selle aja allikais, ja üldse pole mingit põhjust asetada neid mingisugusesse ühendusse revisjoniga²⁾.

*

Olgugi, et mõni küsimus 1601. a. revisjoni kohta jääbki kindlal kujul lahendamata, on peaasjad siiski selged: revisjoniraamatud sisaldavad rikkalikke usaldusväärseid teateid, mida kas ei saa üldse teistest allikatest või mis täiendavad ja õiendavad teiste allikate teateid. Eestimaa revisjonist tunneme küll ainult neid lühikesi kokkuvõtteid, mis sisalduvad revisjoniraamatus S; selle tõttu saame maa administratiivse korralduse ja ühiskondlikkude olude kohta võrdlematult sel-

1) Schirren, Verzeichnis, lhk. 185; nr. 652, 653.

Tõlge: „1600 Halfner Olsoni aruanne Keila mõisast ja läänist jaanipäevast 1599 jaanipäevani 1600. Joen Mårtenson võttis ette ülekuulamise Tallinnas veebruaris 1601. a. See vakuraamat pole mingi kindel teadaanne, mida võiks tarvitada“. Toim.

2) Võimalik on siiski, et Johan Olse on sama isik, kui see Rootsi ohvitser Jonn Olsson, kes oli ümber piiratud Kokenhusenis, kuid pääsis üheskoos teistega tagasi rootslaste juurde selle järele, kui Kokenhusen alla andis (Karl Gyllenhelmi pass 10. XII 1601; Tranér, lhk. 38). Kui neid nimesid võib üldse identifitseerida, on samuti otsekohe selge, et S:i poolt mainitud Johan Olse'l polnud mingit tegemist revisjoniga; sest sõduril oli muudki teha kui toimida kirjutajana — kusjuures veel kahtlaseks jääb, kuipalja ta selleks oleks kõlvanudki.

gema pildi nende vaku- ja arveraamatute abil, mida Rootsi valitsuse esimesist aastaist alates on säilinud suured kogud. Kuid sellestki hoolimata on S:i teadatel Eestimaa kohta küllalt suur tähendus. Esiteks annavad need hea ülevaate maa administratsioonist ja selle tulundusest; nad sisaldavad selles suhtes ikkagi teataval määral kontrollereeritud andmeid, mis üksikasjalisemagi allikmaterjali kõrval väärivad küllalt tähelepanu. Iseäranis läänioludest võib S sisaldada teateid, mida teistest allikatest asjata oleks otsida, sest, nagu juba eelpool tähendatud, ei suutnud sel juhtumusrikkal ajal raamatupidamine kiiresti muutuvate oludega sammu pidada.

Veel tähtsamad on Liivimaa revisjoni poolt kogutud teated. Et Poola ajast administratiiv-ajaloolised allikad puudulikult säilinud ja tuntud ja et nad sisaldavuse poolest üldse ei kannata välja võrdlust Rootsi süsteemi järele korraldatud allikatega, omavad 1601. a. Rootsi revisjoni ülestähendused määratud tähtsust. Hilisemad allikad kirjeldavad juba hoopis teistsuguseid olusid. Suvel 1601. a. tekkinud ikaldus põhjustas näljahäda, mis oma suuruselt ainulaadiline Balti ajaloos. Kui sellele veel lisaks tuli sõja hävitustöö, tühjenesid laiad maa-alad peaaegu terveni, nii et hiljema revisjoni ajal oldi paljudel kordadel sunnitud tähendama, et talupojad ei tea mingisuguseid teateid anda, sest nad on mujalt sisse rännanud. 1601. aastal oli vana asustus veel võrdlemisi puutumata ja orduaegseid olusid mäletati nii hästi, et revidendile anti üksikasjalisi teateid selle kohta, milliseid muutusi poolakad olid talupoegade kahjuks ette võtnud ja millised olud olid valitsenud enne seda.

Liivimaa suhtes on minu poolt käesolevaga refereeritud revisjoni-raamat A kahtlemata kõige tähtsam ühtlane materjalikogu, mis valgustab talupoegade olukorda XVI sajangul. Lühema, juba publitseeritud revisjoniraamatu tarvitamine allikana ilma selle suurema revisjoniraamatu abita pole üldse soovitav. Uurimisele oleks järjelikult tähtis, et see viimane terveni avaldataks.

Kuid samal ajal kerkib üles küsimus, kas ei tuleks kaaluda ka teiste rootsiaegsete kameraalsete allikate avaldamist vähemalt nii suures ulatuses, et iga administratiivala vanemad ja sisukamad vakuraamatud tehtaks uurimisele ilma takistusteta kättesaadavaiks. Ilma nende abita ei saa nii mõndagi küllalt tähtsat nähtust Baltimaade rahvaste ajaloos ligikaudugi rahuldavalt käsitleda.

(Lõpp.)

Arvi Korhonen.

Meie kohalikkude arhiivide ajaloolise aine koondamisest.

Eesti ajaloo uurimise edenemine on viimaseil ajal olnud tihedalt seotud Eesti ja Põhjamaade ajaloo õppetooli asutamisega Tartu ülikoolis, kus noored teadusehümulised, saades vastava meetodilise kasvatuse ja omandades huvi Eesti ajaloo probleemide vastu, varustuvad tarviliste eeldustega tähtsa ülesande jaoks. Praegusel ajal ei ole meilgi enam üldse mõeldav mingisugune ajalooline uurimistöö ilma vastava teadusliku ettevalmistuseta. Kuid samal ajal on edukaks uurimiseks tingimata vaja kättesaadavat, laialdast allikmaterjali, mida sisaldavad arhiivid. Hästi korraldatud arhiivid on Eesti ajaloolisele uurimisele *conditio sine qua non*. Sellega ongi seletatav see suur huvi, mis meil iseäranis nooremad uurimisele kalduvad isikud tunnevad arhiivi aine korraliku säilitamise ja korraldamise vastu. Loomulik, et peab arhivaale säästma igasuguse hukkumise, kadumise, ärähävitamise jne. eest. Loomulikult tuleb arhivaale arhiivides nii korraldada, et nende tarvitamine osutuks võimalikult hõlpsaks, see on, et arhiivist aktid, dokumendid jne. igale soovijale täielises ulatuses ja kiires korras oleksid kättesaadavad. Samuti on uurijate huvides, et väikesed kogukondade arhiivid, mis üle maa laiali pillatud, keskarhiividesse koondataks ja sellega nende kättesaadavust suurendataks.

Need uurijate nõudmised peaksid arhiivide korraldamise töös etendama mõõduandvat osa. Arusaadavasti tunneb ju meie tõusev uurijate põlv arhiivide vastu suuremat huvi, kui seda keegi teine tunda võiks. Sellega seletub seegi asjaolu, et meie arhiivide korraldamise vastu eriti huvi on tuntud Akadeemilises Ajaloo-Seltsis. On kurdetud, et meie arhiivides, eriti meie tähtsamas ajaloolist materjali sisaldavas Eesti Vabariigi Keskarhiivis arhivaale korraldatakse nõnda, et nad ei muutu mitte kättesaadavaiks uurijaile, vaid õieti kättesaamatuiks, nii et nende hankimiseks sageli kulub ääretu palju aega. Küll ei või nõuda, et meie Keskarhiivis mõne aastaga oleks arhivaalide korraldamine pidanud olema lõpule viidud, — selleks on see liig suur töö, kuid seda peame tingimata nõudma, et arhivaalide korraldamisel esijoones silmas peetaks praeguste ja tulevaste uurijate töö võimalikku hõlbustamist. Milleks neid muidu peaks korraldatamagi ja milleks siis muidu arhiiv üldse olemas! Halvasti korraldatud ja segipaisatud arhivaale tuleb pärast uuesti korraldada, sest vastasel korral on täiesti võimatu neid tarvitada.

Nüüd peatugem küsimusel, kas meil kõik on tehtud arhiivi aine säästmise huvides, kas on katsutud päästa kõiki materjale, mis asuvad

kohalikes arhiives ja eraisikute käes, iseäranis sel korral, kui seda materjali ähvardab hävimine. Kõneledes kohal laiali olevast materjalist ei või ma muidugi kõigekülgselt käsitleda kõigi materjalide ilmet ja kõiki neid ametiasutuste, eraisikute jne. arhiivide tüüpe, kus aga üldse arhivaale leidub, vaid piirdun ainult sellega, millega ise vahenditult tutvunud või mille üle teistelt ühel või teisel viisil teateid hankinud. Kohalikke arhiive tunnen ise ainult piiratud aladel, seal kus ma isiklikult tutvunemas käinud, kuid seda rohkem olen saanud teateid teistelt, esimeses joones muidugi Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonna poolt väljasaadetud ajaloo traditsiooni kogujailt stipendiaatidelt ja nende aruannetest: on ju neile stipendiaatidele ülesandeks tehtud tutvuneda kohalikkude arhiividega, nende asukohtadega ja seisukorraga.

Kui on vastatud küsimusele, kas kohalikes arhiives leiduv materjal omab tähtsust ajaloolises uurimistöös, siis loodetavasti selgub ka see, kui võrra meil maksab sellele erilist tähelepanu pöörda ja selle ületoomist meie Keskarhiivi või teistesse arhiividesse nõuda.

Kohalikest arhiivist on mul enesel ja ajaloolise traditsiooni kogujatel harilikult kõige enam või vist küll peaaegu ilma erandita tegu olnud valdade ja kirikute, nii luteri- kui ka veneusu kirikute arhiividega. Endised mõisate arhiivid näivad stipendiaatide aruannete järele olevat pea ilma erandita hukkunud. Üldnimetatud arhiivid pakuvad oma ainekogu suhtes mõnevõrra analoogilist, kuid samal ajal ka õige palju erinevat. Analoogilist ainet leiab näit. Eesti talunimedel uurija nii luteriusu kirikute kui ka valdade arhiivides. Pealiskaudsemalgi materjaliga tutvumisel leiame, et ühes kui teises arhiivitüübis leiduv materjal pakub selle poolest erilist huvi ja avaraid väljavaateid analüüsiks ja sünteesiks.

Juba esialgsel materjali silmitsemisel märkab asjast huvitatu, et talude nimed võrdlemisi lühikese aja jooksul sageli õige tublisti muutunud. Teinekord nõuab vaeva kindlaks määrata, missugust nime üks või teine praegune talu XIX aastasaja esimesel aastakümnel kannud. Sageli leiame seal, kus talud küladena koos, et talude nimed on kujunenud peremeeste nimede järele ja et peremehe vahetuse korral vanale talule on lisaks tulnud uue peremehe nimi või koguni uus. Nii leiame Peedu, Matsi, Matsita, Miku, Reinu, Mardi, Mardiaga, Hansu, Hansumardi, Peedi, Peedu jt. talude nimesid. Vahel on inimese nime asemele tekkinud uus nimi asukoha iseärasuste järele: nii isiku nimede asemele Kalda talu seepärast, et talu jõe ääres, Metste nimi talu otsekohe ümbruses või läheduses leiduvast metsast. Paljud nimed on muidugi ka küladeski tekkinud otsekohe asukoha

iseärasuste jne. järele, ilma et neil taludel oleks tarvitsenud enne olla mingisugust isiku nimest kujunenud nime. Juhuslikul materjaliga tutvumisel näib mulle asi nii olevat, et asukoha iseärasuste järele on tekkinud iseäranis palju nimesid neis kohtades, kus talud asunud üksiktaludena teineteisest lahus metsade keskel või taga. Nii leiame Tammiku, Kivioja, Kõveri (endine Kõveroja) Põlgma (endine Põldmaa), Kiviselja, Mustajõe jne. nimed¹⁾. Et talude nimed vanematel aegadel muutlikud olnud, seda märkame näit. sellestki, et Saarde kihelkonnas Pati vallas Nurmeotsa talul umbes 200-aasta jooksul 3 nimekuju esineb.

Eelöeldu põhjal peaks täiesti selge olema, kuivõrra tähtsad on kohalikud kirikute ja valdade arhiivid talunimedele uurimisel. Selles suhtes on sageli mõlemad arhiivitüübid teine teisele abiks.

Mida tähendavad kohalikud, eriti küll kiriku arhiivid genealoo- gilisele uurimisele, peaks küll päevaselge olema igale selle uurimisala harrastajale.

See, kes soovib jälgida näljaaega Rootsi valitsuse lõpul aastail 1696—7, peab kõige pealt kirikuarhiividega tegemist tegema. Paljudel kogudustel puuduvad selles ajast raamatud, mis nähtavasti ühel või teisel viisil kaduma läinud. Mõnikord ei ole jälle mõnesugusel põhjusel ühes või teises koguduses just sel ajal korralikult kirikuraamatuid peetud. Ainult kirikuraamatuisse ülesmärgitud surnute ja mat- miste järele võime jälgida õieti selle aja surevuse suurust. Kiriku- raamatute põhjal võime kindlaks teha, millisel nälja aastal ja milliste kuude jooksul surevus on kasvanud. Harilikult on kirikuraamatuis üles tähendatud maetava inimese nimi. Kuid XVII aastasaja suure nälja ajal, kui inimesed hulga kaupa surid, mattis kirikuõpetaja sageli ühel ja samal päeval paljud korraga, ilma nimesid ära tähendamata või jälle ainult ära märkides, et on maetud näit. 8 inimest sealt ja sealt piirkonnast. Nimelt liikusid inimesed nälja tõttu ühest kohast teise, otsides leiba ja teenistust, mida kellelgi neile anda ei olnud; nad surid sageli kodust väljas kusagil tee peal jne., kust neid leiti ja maha maeti, ilma et nende nimegi oleks teatud¹⁾.

Väga väärtusliku osa kirikuarhiivist moodustavad kirikute kroo- nikad juhtumisel, kui neid üldse peetud. Neis leiame mitmesuguseid ülestähendusi kiriku elust-olust. Väga sisukad on näit. krooniku

1) Need nimed on suuremalt osalt saadud Saarde kihelkonna kohalikest arhiiv- vest. Mulle on ka tuttavad Saarde kihelkonna üksikud välja- ja metsakülad.

2) Vördle ka Christian Kelch, Liefländische Historia, Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat 1875. Vaata vastavad aastad lhk. 44—45, 47—48.

Christian Kelchi ülestähendused Viru-Jaagupi jne. kihelkonna kohta Põhja sõja ajast¹⁾. Kuivõrra huvitavat materjali võivad kirikukroonikad sisaldada, selleks pakuvad hea näite ka mag. H. Kruusi toimetusel ilmuvad Laiuse õpetaja Heinrich Georg von Jannau ülestähendused usuliikumise üle aastail 1845—6²⁾.

Nüüd läheme üle valdade arhiivide juurde. 1819. a. seadusega vabastati talupojad Liivimaal isiklikult. Seaduse järele pidi vabastamine sündima järk-järgult ja nimelt nii, et peremeestest pidi 1823. a. jüripäeval esimene ja 1824. a. jüripäeval teine pool, sulastest 1825. a. jüripäeval esimene ja 1826. a. jüripäeval teine pool vabastatama. Vallaraamatuis on mõnikord ühel ja teisel tähtajal vabastatute nimed loeteldud, nii et mõnedes üksikutes kogukondades võimalik on jälgida peremeeste, sulaste j. t. protsentuaalsest vahekorda.

Teoorjuse aeg oli Eesti rahvale raske ja ränk. Tolleaegne rahva viletsus kajastub sageli vallaraamatuis. Kui vana peremees kas vana-duse või haiguse tõttu jäi töövõimetuks, pandi asemele uus. Hea, kui poeg olemas oli ja mõisahärra tema suhtes heatahtlik, siis pandi poeg asemele; kui aga mitte, siis võhivõõras, kuna vana, jõuetu ja haiglane peremees pidi minema vaestemaija vanaduse viimseid päivi veetma. Sellase materjaliga olen tutvunud Saaremaal Anseküla kihelkonnas, Abroka valla arhiivis. Kas need ei ole illustreerivad näited rahva sotsiaalse viletsuse ja mõisa kõikvõimu kohta ajast, mil vald ja valla asjaajamine oli täitsa mõisa kontrolli all!

Samuti teame, milline oli teoorjuse-aegsete vallakohtute koosseis; kuidas aga tegelikult neis kohtumõistmine sündis, see on meile sageli hoopis teadmata. Siin võivad jällegi appi tulla kohalikud vallaarhiivid. Ka tutvume tolleaegsete kohtuaktide, protokollide jne. põhjal arutuse all olevate tüliasjade sisu ja iseloomuga.

Kui me jälle soovime saada ülevaate selle kohta, kuidas sel ajal sulaseid palgati, siis leiame selleski suhtes rikkalikku materjali vallaarhiivist. Nii loeme Tirimetsa kogukonnakohtu protokollidest 1852. a. kohta: „Meie sinjal nimmetud innimessed tunnistame selle Protokollil Ramatuga, et meie Tirimetsa Moisa Herra alla ennast olleme tenistuseks anud ja töotame tedda tenida kui õige sullaste ümmardaiade kord ning kohus on.

1. Hindrik Aus, kubjas ja sullane, hakkas tenima sell 1-sel Jürri kus 1852, selle aastase palka est 40 R=öbbe ja 1 paar sapad ×××

1) Ära trükitud tema kroonika Continuation'i kaasas tiitli all: Das Kirchen-Buch zu St. Jacobi.

2) Vaata H a n s K r u u s, Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a. „Ajalooline Ajakiri“, 1925, nr. 4.

2. Mart Aug, sullane akkas tenima sell 1-sel Jürri kus 1852, selle aastase palka est 35 R-öbbe ××× jne. lõpuks loeme:

8. Willem Raudsep lambrine kuni lambad wäljas käiwad, akkas tenima sell 28-mal Jürri kus 1852, selle palka est 5 R. öbbe ×××

Et se kirri tössine ja öige on, seda tunnistab Tirimetsa koggo-konna kohto pea Hindrik Ait.

Tidrik Aus kohto kõrwane“.

Sellest protokollist leiame teate kubja ja sulase palga vahe suu-ruse kohta: kubjas näib säärares väikses mõisas, nagu seda Tirimetsa oli, sarnanevat praeguse ajal mõnes pool esineva eestöötegijaga, vististi küll ainult selle vahega, et tal karistamise asjus teadagi võis olla mingi-sugune võim, millest praegusel ajal loomulikult juttu ei või olla. Kuigi arvesse võtta seda, et lambakarjase teenistuse aeg võrreldes kubja ja sulase omaga lühem, paistab siiski silma tema töötasu vähesus.

Huvitav on ka sama kogukonnakohtu protokoll 27. juulist a. 1843. Selles kõneldakse abiellumiseks loa andmisest ja väljaspool abielu sündinud lapsele iga-aastase alimendi maksmisest. Protokoll kõlab järg-miselt: „Pallus Jaak Kann ühte lubba tähte et temma võiks ennast lasda kihlada selle Tirimetsa tüdrugaka Lause Karli tüdrega Madli Pärni ja tõutab omma wärdjale Marie Pruul tüddar Tina igga aasta 1 wak ruggi, üks pool werrendi kallo, üks kuub, kaks särki, kaks paari sukki ja üks paar kingi. ni kaua, kui laps weel ei jõua toita ega katta, maksa. Edda on selle lapsele jubba maksetud seitse rubla 80 koppikad hõbbe rahha mis pärrast se pallutud lubbatäht selle Jaak Kann saab antud“.

Protokollidest 7. aug. 1843. a. ja 1. jaan. 1844. a. on näha, et põlluuss põldudele suurt kahju teinud. Samas protokolliraamatus leiame, et „ma kassa komisjonist“ Tirimetsa kahe pere rahvale maha löödud hundi eest 2 rubla 80 kopikat Tirimetsa kogukonnakohtule välja on maksetud.

Jatkugu neist vähestest siit-sealt võetud näidetest. Eelöeldu põhjal peaks selge olema, et kogukondade arhiivid sisaldavad äärmiselt suure tähtsusega ainet meie rahva sotsiaalse, kõlblise jne. ajaloo uurimiseks, materjali, mille alalhoidmine meie ajaloolisele uurimisele möödapäase-matult tarviline. See asjaolu paneb meile suured kohustused selle päästmiseks peale.

Mõneft poolt on arvamist avaldatud, et Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonna ülesandel välja saadetud stipendiaatide poolt kogutud aine aitab täita seda aset, mis kohalikel arhiivil võiks olla.

Säärane arvamine, olles avaldatud kas või kõige argsemal ja vähenõudlikumal kujul, eeldab täit arusaamatust selle kohta, mida sisaldavad arhiivid ja mida edasi kannab rahva mälestus. Kuna arhiivi aine on sisult täpne, on rahva mälestus seevastu selleks liiga omavoliline, et sündmusi, iseäranis vanemaid, objektiivses kujus edasi anda. Rahva traditsioon sisaldab sageli üleliiga subjektiivseid elemente. Pahatihti kujutab rahvas asja niiviisi, nagu ta tahaks sündmusi näha, olgugi et küllalt leidub neidki juhtumisi, kus rahvas võrdlemisi täpselt mõnd sündmust mälestab.

Komplitseeritumad sündmused ei püsi kunagi täpsemalt rahva meeles: ikka tuleb jutustustes neist palju eksimusi ette kas unustuse, vaba ettekujutuse või üldiste šabloonide tõttu. Vahe mõlema kõne all oleva ainekogu vahel ei seisa mitte ainult selles, et kiri täpsem ja mälestus subjektiivsem ning ebatäpsem, vaid üsna sageli selles, et mõlema vahel esineb sisulisigi lahkuminekuid: rahvas ei jutusta kaugeleki mitte alati sellest, millest kõnelevad protokollid, protokollid ei sisalda mitte alati seda, mis suusõnalisel mälestuses säilinud.

Šabloonide tõttu on vististi tekkinud paljud jutud kirikute ehitamistest, ühe inimpaari — mehe ja naise — ellujäämisest katku ajal jne. Kes tahaks neis kõikides näha tõsiasja ennast! Samuti on palju šablooni ja palju subjektivismi rahva juttudes Karl XII poolt istutatud puudest või tema mõõga jne. kasvama hakkamisest. Põhimotiivina nende rahvajuttude tekkimisel on kaasa mõjunud rahva igatsus, et Rootsi võim tagasi tuleks. Loomulik on ka, et ajaloolises uurimises rahva mälestustega sagedasti hoopis teisest küljest peame arvestama kui dokumentaalse materjaliga. Näit. kajastub juttudes Karl XII mõõga kasvama hakkamisest rahva suhtumine Rootsi ajasse, mis igale ajaloolasele huvitav peaks olema.

Kirikute ja valdade arhiivid omavad meie ajaloolises uurimistöös seda suuremat tähtsust, et just Eesti rahva ajaloo loomisel leiame mainitud arhiivides ainult niisugust ainet, mis aitab näidata Eesti rahvast tema arenemises ja igapäevases tegevuses.

Küsime nüüd, kas on kirikute ja valdade arhiivides leiduva aine päästmiseks senni midagi tehtud? Et see väärtuslik materjal ei või kohale jääda, on igaühele selge, kes maal enam vähem tutvunud meie kohalikkude arhiividega.

Kohtadel on arhiivi aine sageli unustuses, lamab korraldamatult riulitel, ilma et selle eest vähemalgi määral hoolt kantaks. Sageli on tähtsad materjalidekogud juba täiesti või suuremalt osalt hukkunud. Saaremaal ühendati läinud aastasaja 90-dail aastail mitmed Saare- ja Muhumaa kogukonnad, nii et tekkisid suured vallad ühes

vallamajadega, kuhu siis ka endiste kogukondade arhiivid kokku toodi. Neile vallaarhiividele sai aga saatuslikuks sakslaste pealetungimise ajal a. 1915 antud Vene valitsuse käsk viia kõik Saaremaa vallaarhiivide vanemad osad Muhu Suurevalla magasiaita, kus nad sakslaste poolt 1917/1918. a. talvel lihtsalt küttena ahju visati. Õnne-likul viisil ei ole mõned üksikud vallad seda Vene valitsuse käsku täitnud, mille tõttu neis vanem arhiivi osa säilinud. Nüüd asuvad need materjalid küll kohal, ilma et seal neil oleks mingisugust tege-likku tähtsust või nende järgi tuntaks mingit vajadust. Nende mater-jalide koht peaks kindlasti küll Eesti Vabariigi Keskarhiivis olema, kus nad uurijatele kättesaadavuse tõttu võiks palju huvi pakkuda. See, mis öeldud Saaremaa valdade arhiivide kohta, maksab peajontes ka sealsete kirikuarhiivide kohta. Mandril on pilt samasugune. Ka siin on kirikute ja valdade arhiivid viimasel ajal väga palju kannan-anud, rääkimata juba endistest mõisate arhiividest, mis vist küll nii Saaremaal kui ka mandril kõikjal hukkunud.

Nagu selgus kokkupuutumistel kohalikkude vallaomavalitsuste liigetega, oldakse kohtadel täiesti sellega nõus, et vallaarhiivide vanemad osad meie keskarhiividesse üle viia, sest kohal ei ole nad üldse enam tarvilised. Ka kirikuarhiividest on võimalik vane-maid kirikuraamatuid üle tuua.

Kuidas on senni lugu meie tähtsama arhiivi, Tartu Keskarhiivi suhtumisega sellesse küsimusse? Kas on selle juhatus senni mingi-sugust huvi üles näidanud kohal leiduvate arhiivide päästmise vastu? Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo tradit-siooni korjavate stipendiaatide aruannete kaudu on võimalik olnud nende poolt hangitud materjalide põhjal seisukorra üle selgusele jõuda. Senni ei ole meie küll mitte midagi kuulnud Keskarhiivi juhatause vastavaist sammudest. Teadagi kuulub selle arhiivianestiku eest hoolitsemine küll ka arhiivinõukogu ülesannete hulka, kuid viimase ka asutuse tööle võib ainult siis tagajärgi olla, kui selle liikmed, eriti meie suuremate arhiivide juhatajad, sama elavat huvi tunnevad arhiivimaterjalide kogumise vastu kui ajaloouurijadki ja kui nad oma kohustuste suhtes omavad küllalt tõsist vastutustunnet.

Üldse on meil arhiivide suhtes veel väga palju ära teha. Senni ei ole Eesti Vabariigi Keskarhiiv kuigi suurel määral korraldatud. Tuleb tungivalt soovida, et arhivaalide korraldamine seal sünniks ratsionaalselt, nii et tulevikus uurijaile nende kättesaamine sünniks hõlpsalt, — seisab ju selles riikliku ajaloolise arhiivi peamine üles-anne. Materjalide süsteemitu paigutamine teeb arhivaalid uurijaile kättesaamatuks, kuna igasugune uus ümberkorraldamine nõuab ääretu

palju vaeva ja kulu. Eriliselt tuleks suurt rõhku panna kohalikes arhiives leiduva aine säästmisele. Sest seda ähvardab vastasel korral täieline hukkumine. Juba ongi mõnel pool kohalikud arhiivid ära põlenud või mõnel teisel viisil hukkunud. Sageli vaadatakse ka kohtadel arhiivile kui tarbetule paberikogule, mille järgi enam ei tunta mingisugust tegelikku tarvidust. Isikul, kelle hoolde usaldatud Eesti ajalugu puudutava materjali alalhoidmine, on kohustatud huvi tundma ka kohalikkude arhiivide vastu. Senni ei ole ma kahjuks kuulnud, et meie Keskarhiivi juhataja k. t. oleks püüdnud alal hoida püsivat kontakti Akadeemilise Ajaloo - Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi poolt väljasaadetavate stipendiaatidega, kes muuseas kohustatud ka kohalikkude arhiivide seisukorraga tutvunema. Säärast asjast eemalhoidumist tuleb pidada täiesti ebaloomulikuks ja minu arvates koguni lubamatuks. Väide, nagu oleks meil Keskarhiivis juba leiduva materjali korraldamisega nii kui nii küllalt tegemist, nii et esialgu võimata olevat mõelda uue materjali juurdetoomisele, ei pea igatahes paika. Kõne all oleva materjali korraldamine ei tooks selle materjali iseloomu tõttu suuremaid raskusi endaga kaasa. Samuti ei saaks ruumipuudus vabandava põhjusena kõne alla tulla: Saaremaal leiduv valdade arhiivaalide vanem osa täidaks ainult paar riuli lauda ja kindlasti on ka mandril paljud kohalikkude arhiivide vanemad osad juba hukkunud.

Üldse tuleb soovitavaks tunnistada, et praegusel ajal, mil meie arhiiviasjandus alles loomise ajajärgus, arhiivitegelased ajaloouurijate huve kõige kindlamalt silmas peaks ja selleks otstarbeks nendega alalist ja püsivat kontakti alal hoiaks. Meie arhiivikorralduse peajoonte rajamisel peaks olema otsustav sõna kaasa rääkida isikuil, kes vastava erihariduse tõttu küllalt kasulikud võiksid olla arhiiviasjanduse alal igapäev üleskerkivate kaugeulatustliku tähtsusega küsimuste otstarbekohasel lahendamisel. Samuti ei tohi selles töös meie alles tärkava ajalooteaduse elulisi huve momendiksiki silmast lasta. Senni ei ole neid endastmõistetavaid nõuded kaugeltki tarvilisel määral arvestatud. Isegi nii tähtsas küsimuses, nagu endise Liivi kindralkuberneri arhiivi jaotamine Eesti ja Läti osaks, ei ole tarviliseks peetud ajalooliste ringkondadega ühiselt nõu pidada. Kõik see käib täies ulatuses ka kohalikkudes arhiivides säilinud väärtusliku ajaloolise materjali säästmise kohta. Oleks juba aeg sennine vildakuks osutunud praktika kõrvale heita ja hoolt kanda, et meie arhiivikorralduse põhialuste rajamist teostataks oma ala vastu tõsist huvi tundvate, kompetentsete isikute poolt kindlate ja teaduslikult tunnustatud põhimõte järgi püsivas kontaktis meie ajaloo uurijate ja harrastajatega.

H. Sepp.

Eestima agraarajaloo uus käsitus.

Dr. Paul Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 23). Mit 8 Kartenbeilagen, Dorpat, C. Mathiesen, 1925.

Julgesti võib väita, et käesoleva teosega on Balti ajaloole jälle uudismaad juurde võidetud. Noor teadusmees, kes enda ülesandeks seadnud korralikult tehtava uurimistöö kaudu äsja käsitlemise alla võetud alalt kõrvaldada — kui Lutheri sõnu tarvitada — kõik kännud ja kivid (Klötze und Wacken), on saanud ergutust agraarajaloolisteks uurimisteks Berliini kõrgema põllunduskooli (landwirtschaftliche Hochschule) professorilt dr. F. Aereboelt ja omandanud siis oma meetodilis-teadusliku koolituse peaasjaliselt tuntud asustamise ajaloo uurijalt, Leipzigi professorilt dr. R. Kötzschkelt. Viimase seminaris valmiski käesolev töö, mille Leipzigi ülikooli filosoofia fakultet vastu võttis doktori väitekirjana.

Oma uurimiste materjali on autor peaaegu täieliselt allikaist ammutanud ja nimelt peaasjaliselt Daani hindamisraamatust, kuna rahva traditsiooni — täiesti õieti — mitte ei ole arvestatud. Autor on endale ülesandeks seadnud anda võimalikult ülevaatliku pildi Eesti rahva agraarse ja sellega ühenduses poliitilise korra kohta enne Saksa kolonisatsiooni. Indigeense talupojast rahvastiku seisukorda ordu ajal ja hiljemini on oma väärtuslikes tõis juba käsitelnud mitmed uurijad, nagu Astaf v. Transehe, Axel v. Gernet, Hermann v. Engelhardt. Johanseni teos esineb teataval määral selle teadusliku uurimistöö projektsioonina tahapoole. Oma uurimiste tulemused on autor töö lõpul järgmiselt kokku võtnud.

Eestlaste tüübiliseks asustamisvormiks oli ridaküla, mis asus külapõldude veerel, mitte aga nende keskel. Küla ümbritsesid kaugele ulatuvad harimatud maad, mida talupojad ühiselt ekstensiivselt kasutasid, — küla saras (Mark). Kui mitu küla õigust omasid harimata maa peale, siis kuulusid nad ühissarasesse, mille külavanemad kindlaks määrasid igale külale kasutamiseks kuuluvad osad. Külapõllu jaotamine sündis juhuslikumalt ja ilma kindlate reegliteta, nii nagu see oleneb maaomandusõiguse üleminekust lõimkonnalt üksikuile. XIII aastasajal domineeris Eestimaal veel kahepõllusüsteem, mis oli ühendatud kütiskultuuriga (kütismaa); juba oli olemas teatav maaühik, adramaa, mida arvati külvi järgi. Eestlaste maja koostus kahest osast, rehetoast ja rehealusest, mida samal ajal tarvitati ka laudana; sageli olid olemas ka kõrvalhooned, mis kõik kokku moodustasid ühe talu. Rahvastik

jagunes vabadeks ja mittevabadeks inimesteks. Vabade hulgas olid maakonnavanemad, kes kihelkondade, ja külavanemad, kes saraste eesotsas seisid; orjad olid sageli asetatud eri asulaisse ja varustatud maaga.

Vanade eestlaste mitmete eluvormide kohta võime leida paralleele Skandinaavia ja Kesk-Euroopa vanades olusuhetes. Seisuste liigendus tuletab meelde Lääne-Germaani rahvaste ennekarolingideaegeid olusid. Seal jagunes rahvastik õilisvabadeks (kõrgem aadel), keskvabadeks (alam aadel), lihtvabadeks ja mittevabadeks, milliste liikide kõrval veel esinesid poolvabad (Luten). Neile rahvaliikidele vastasid Eestimaal maakonnavanemad, külavanemad, vabad talupojad ja orjad. Germaani saraskonnad (Markgenossenschaft) esinevad eestlaste juures suursaraste (Grossmark) näol, kuigi üksikasjade suhtes leiame õieti palju erinevusi. Ka põllujaotus sarnaneb oma kõige vanemas vormis, sargpõllus (Blockflur), kõige vanemaile vastavaile Germaani vormele.

Mõningad teised nähtused tunduvad otseselt lainatud või Saksa vallutajate poolt sisse seatud olevat. Sellaste hulka kuuluvad kihelkondade jaotus, Lääne-Eesti sumbkülad ja küll vist samuti adramaa ja viljamõõt.

Kui ülalmainitud tulemused kuuluvad dr. Johanseni uurimuse olulisemate osade hulka, siis sisaldab tema teos nende kõrval veel õieti palju erilise ilmega resultaate, mis nende saavutamiseks kasutatud meetodi tõttu omavad kõrget väärtust. Siia kuulub kõige pealt uurimus selle tähtsa küsimuse kohta, kui suures ulatuses võeti eestlasi väikeste läänimeestena kolonisaatorite kihti vastu. Mõned näited räägivad selle kasuks, et vanemal ajal see mitte just päris harva ette ei tulnud, nii et umbes 4% Harju-Viru läänimeestest võiks pidada eestlasteks. Iseäranis huvitav on dominus Johannes de Logse juhtumus ja samuti ka igatahes hüpoteetiline, kuid väga uskumisväärselt püstitatud väide, et väiksed Saaremaa aadlisuguvõsad, nagu Jürs, Tolse (Töllist), Leytzkulle, Kuyssner, Koggy j. t. põlvnevad Eesti soost maakonnavanemaist.

Edasi tuleb väga oluliseks tunnustada dr. Johanseni poolt kindlakstehtud asjaolu, et iga asustamisala olevat Eestimaal omanud oma erisugust asustamisvormi. Lõuna-Eestis on domineerival kohal seisnud Läti asustamisvorm — üksiktalud. Sellevastu on idapoolses osas Vene tänavkülad ainult väga väikses ulatuses sisse tunginud. Kõige suuremat mõju on avaldanud Rootsi sumbkülade tüüp, kus talud asuvad külapõldude keskel, ja nimelt Lääne- ning Saaremaa suhtes. Siin võib küll kindlasti tunda Põhja-Germaani mõju.

Olulise tähtsusega ekskursi moodustavad arutused Eesti kohanimede, eriti -vere lõpuliste kohta, millistes dr. Johansen polemiseerib praost Westrén-Dolli samasisuliste uurimustega, jõudes prof. L. Kettuse vaadetega ühtelangevate tulemusteni: ka tema arvates tähendanud -vere sõõrdmaad (Schwendland); s. t. põletamise teel omandatud põllumaad.

Teisi küsimusi riivab autor ainult mööda minnes, kusjuures ka nende tähtsuse kohta raske ei ole selgusele jõuda. Siia kuuluvad tema eritlused vaku mõiste kohta, mis ühes dr. Arvi Korhose tööga Soome vaku kohta avavad huvitavaid perspektiive. Loodetavasti pühendatakse kunagi sellele küsimusele mõni eriuurimus, mis seda Eestimaa suhtes valgustaks.

Nii esineb meile dr. Johanseni töös teatav saavutus ja ühtlasi ka teatav väljavaade. Ajal, mil poliitiliste olusuhete tõttu ütetus „*a e q u a m m e m e n t o r e b u s i n a r d u i s s e r v a r e m e n t e m*“ tundub olevat eriti rõhutamise vääriiline, tähendab see teos otse teatavat üleskutset tasakaalukale teaduslikkusele, mis hülgab igasuguse lühinägeliku šovinismi. Et teos kirjutatud rahvusvaheliselt tarvitatavas teaduslikus keeles, võimaldab see asjaolu ka välismaade asjast huvitatud ringkondi tutvuda selle usaldusväärse juhi abil meie ajaloo nii raskesti arusaadavate omapärasustega. Muidugi ei saa aga sihilikkudesse konstruktisoonidesse kalduvad natsionalistid kunagi omama küllalist arusaamist sellaseis uurimisis sisalduva kultuuritöö kohta — nende jaoks ei ole säärased raamatud mitte kirjutatud.

O. Greiffenhagen.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus maist 1925 maini 1926.

1925./26. tegevusaasta möödus järjekindlas ja rahulikus töös seltsi ülesannete täitmisel. Et need ülesanded enamikus olid aeganõudvad ja oma eeltõis kulukad, võib nüüd teatava rahuldustundega märkida, et kui mitte otsekohe, siis peatselt on võimalik avalikkusele esitada juba ohtralt otseid töö tagajärgi.

Nii on „Eesti Biograafilise Leksikoni“ I vihk praegu trüki ja ilmub käesoleva aasta juunis. Hoogsalt on kestnud järgnevate vihkude koostamine; II vihk ilmub loodetavasti juba tuleva aasta algul. Nagu teada esitab see leksikon kõigi Eesti ajaloole kuuluvate isikute elulood ja tööd. Oma laialdase ja põhjaliku iseloomu tõttu töötab teos saada üheks põhjapanevaks kogu meie kultuuri käsitamises.

Ka on trükivalmis „Ajalooline Arhiiv I“ mag. H. Kruus'i toimetusel. Teos ilmub 11-ne trükipoogna suuruses, tuues paralleelselt Eesti ja Saksa keeles kommenteeritud ja sissejuhatuslega varustatud Laiuse kirikuõpetaja Jannau ülestähendused 1845.—46. aastate usuliikumiste kohta Lõuna-Eestis, samuti selle täiendusena käsitledavale ajajärgule kuuluvad Balti kindralkuberneri ja Liivimaa kubermangu valitsuse avalikud teadaanded ning ringkirjad. Teise vihu jaoks kopeeriti Tartu-Pärnu ülikooli filosoofia-teaduskonna protokollid aastailt 1690—1710, mis nüüd aga arvatavasti Tartu Ülikooli „Toimetustes“ ilmuvad. Ka on „Ajaloolise Arhiivi“ mõne järgmise vihu jaoks hangitud Dubberch'i visitatsiooni protokolle.

„Ajalooline Ajakiri“ avaldas tegevusaasta kestes neli numbrit; tuues endises sihis artikleid nii üldisest kui ka eriti kodumaa ajaloo ja jälgides ilmuvat ajaloolist kirjandust võttis ta oma arvustava seisukoha.

„Ajaloo Oskussõnastikuga“ jõuti esimesel lugemisel lõpule ja töö kestab.

„Eesti Ajaloo Bibliograafia“ koostamisel on praegu käsil kohaseima süsteemi väljatöötamine, sest käsitledavate teoste kohta on juba kaart-katoloogiline nimestik valminud. Teos kujuneb esialgu Winkelmanni sellekohase teose jatkuks ja ulatub aastani 1916, kust peale algab „Õpetatud Eesti Seltsi“ filoloogiline aasta-ülevaade, — järjekult ajajärgu kohta, mille suhtes meil senni igasugune süstematiseeritud bibliograafiline ülevaade puudub. Töö arvestab ainult Eesti ajalugu puudutavat ajaloolist kirjandust, mitte aga Winkelmanni eeskujul kogu endise Eesti-Liivi ja Kuramaa kohta käivat. Kavatakse hiljemini ka Winkelmanni bibliograafia uuesti ümber töötada.

„Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused I“ all avaldati E. Laidi uurimus „Kodumaa muistsed pelgupaigad“.

Ajaloolist traditsiooni koguti Pärnumaal, kust erilisel oht-ralt saadi möödunud sajangu teise poole kohta käivaid andmeid; üks stipendiaat uuris kodumaa pelgupaiku. Tänavu suvel saadetakse 10 stipendiaati Viljandimaale.

Selts on jõudumööda kaasa aidanud meie muinasvarade kaitseseaduse läbiviimisel, selgitades oma liikmeile seaduse sisu ja tähtsust ning toetades tegelikult muinsusnõukogu tööd. Ajaloo-Seltsi juures töötab praegu ajalooliste muinasvarade registreerimise toimikond, kellele on usaldatud muinsusnõukogu poolt kaitse alla võetavate ajalooliste muinasvarade kohta teadete kogumine ja nende registreerimiseks ettepanemine.

Möödunud sügisel kerkis juhatuses üles meie ajaloolise uurimistöö hoogustamise huvides sellele keskkoha hankimise küsimus. Sellesse koondataks võimalikult nii Akadeemilise Ajaloo-Seltsi kui ülikooli ajalooliste seminaride, kirikuajaloo, õigusajaloo, Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimikonna, arhiivi jne. poolt meie ajaloo uurimisel tehtav töö. Selle mõtte teostamiseks on Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil praegu eeltööd käsil.

Selts on mitmet puhku sunnitud olnud seisukohta võtma meie arhiiviolude parandamiseks. Nii esitati 1925. a. lõpus juhatusele terve rida pikemaid kirjutusi E. V. Keskarhiivis valitsevate ja ajaloolist uurimistööd halvavate väärnähtuste kohta. Uurijate seisukohast välja minnes

pidas Seltsi juhatus teadusliku uurimistöö võimaldamise nimel oma ülesandeks asjast teatada riigivanemale ja haridusministrile.

Seltsi stipendiaatide poolt korduvalt esitatud suusõnaliste ja kirjalikkude teadaannete puhul meie kohalikkude, eriti valdade arhiivide lubamatult hooletu korrashoiu ja ajaloolisele uurimisele äärmiselt kahjuliku seisukorra kohta juhtis seltsi juhatus asja algatuseks nii arhiivnõukogu kui ka Keskarhiivi juhatuse tähelepanu Uulu, Tahkuranna ja Laiksaare valdades laokil olevatele arhivaalidele, millel aga senni kahjuks ei ole olnud soovitavaid tagajärgi.

Veel algatati eeltöid ajalooliste dokumentide kopeerimiseks ja fotostateerimiseks. Nimelt kavatakse esijoonel Põhjamaade, eriti Rootsi arhiivides leiduvaid meie maa- ja rahva ajalugu käsitlevaid akte ja ürgkirju, mida võiks ja peaks kasutama Eesti ajaloo uurimisel, kopeerida või fotostateerida. Selleks koostati nimestik ja pöördui toetuse saamiseks kultuurkapitali valitsuse (summad saadud) ja ülikooli valitsuse poole. Ka on selts nõuandvalt kaasa aidanud meie maakondade vappide ja kohanimedele valikul.

Tegevusaastal kuulusid juhatusse: A. R. Cederberg — esimees, P. Treiberg — abiesimees, R. Kleis — laekahoidja, H. Ottenson — kirja-toimetaja, J. Kõpp ja H. Kruus. Sama juhatus valiti aastakoosolekul 2. mail 1926 ka järgmiseks tegevusaastaks. Liikmeid on praegu 107. Üldkoosolekuid peeti aasta kestel 11, juhatuskoosolekuid 11.

Koosolekuil esitati järgmised referaadid:

18. oktoobril 1925 — M. J. Eisen: „Mõned lehed Eesti kultuurelust XIX sajangu keskel“. Karl Körber oli möödunud sajangu 80-dail aastail Tartus üldiselt tuntud „Wändra kärbse“ nime all. Körberi kuulsus tugest „Palermo jutlusel“, aga ka tema erinevusel nii riietumiselt kui ülesastumiselt. Sündinud 23. mail 1802. a. Wõnnu kirikumõisas, päris K. Körber ühes venna Martiniga oma isalt kirjanduslikud anded (M. Körberi tähtsaim teos: „Oesel einst und jetzt“, I—III). Õppides kodus, hiljemini Wõrus ja Tartus, lõpetas Körber gümnaasiumi a. 1820 ja astus siis Tartu ülikooli teoloogiat õppima. Alles a. 1830 õiendas ta Riias kindralsuperintendent Bergi juures kirikuõpetaja eksami, täiendas seda a. 1832 eestikeelse eksamiga ja a. 1834 vastavalt uuele kirikuseadusele (mis pandi maksma a. 1832) kirikuõpetaja eksamiga Tartu Ülikooli juures. Olles üldse hea keelte tundja oli Körber aja jooksul Vene keele niivõrra omandanud, et teda hiljemini Liivi- ja Eestimaa kirikuõpetajate hulgas peeti parimaks Vene keele tundjaks. Vahe peal oli Körber reisinud Šveitsis, Itaalias ja asus peale abiõpetajaks olemise a. 1840 Wändra ja Kärü kirikuõpetajaks. Körber mõjus oma rahvapäraste jutlustega, ületades vahel rahvapärasuses isegi Jannseni, ehkki ta keel oli vigane. Wändrast lahkudes elab Körber Tartus juhuslikest sissetulekuist, tihti ainelises kitsikuses olles. Ta sureb a. 1883.

Körberi kirjanduslik tegevus kannatab pealiskaudsuse all. Nii on ta väljaantud Eesti-Vene sõnastik puudulik. Ajaloo alalt avaldas ta kolmes trükis „Maailma ajaraamatu“, mis aga eriti puudulik on selles esinevalt nimedelt ja keelelt. A. 1859 asus Körber „Talurahva Postimeest“ toimetama, muutes lehe poliitikavõõraks jutustuste leheks vastavalt oma arusaamisele Eesti rahva vaimlistest vajadustest; täitsa kõrvale jäeti ka

uudiste värskus, tuues mõnigikord aastavanuseid kirjutisi. Nii viis Kõrber lehe hingusele. Ühe aasta töötas Kõrber samavähese eduga „Inland'i“ toimetuses. Ka on ta edendanud teatavais piires karskusliikumist, kirjutanud usuvahetamise vastu, küll tsensuuri pärast niivõrra raskesti mõistetavas kujud, et lihtlugeja temast vaevalt aru sai. Omal ajal ülistasid Saksa soost kirikuõpetajad Kõrberit Eesti keele parima tundjana ja Eesti kirjanduse edendajana; ta pole siiski suutnud püsida tänapäevani meie kirjanduslugudes.

Esimesi sekeldusi valitsusvõimudega tõi Kõrberile a. 1846 „Palermo jutlus“, mis keisrini ulatus, kelle isik oli siin puudutatud. Kavatseti valju karistust, kuid Kõrberil läks korda end Riias süüst peaaegu vabastada. Üldiselt peetakse „Palermo jutlust“ Kõrberi ametist tagandamise põhjuseks; tõeliselt järgnes see tagandamine alles a. 1859 Väandra mõisnikkude kaebuste tagajärjel konsistooriumile. Sel puhul asja uurimiseks Kärusse saadetud komisjoni piitsutas Kõrber õieti teravalt oma jutlustes. Järgnes uus kaebus ja sellele ametist tagandamine.

1. novembril — J. Korp: „Prof. Kötzsche uurimused keskaja majandusajaloo alal“. Võttes oma referaadi aluseks prof. R. Kötzsche äsja ilmunud „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters“ annab referent ülevaate keskaja vabama majandusajaloo kohta. Ta käsitleb eraldi keskaja esimesi, keskmisi ja viimaseid aastasadu, arvestades ajalooteaduse viimase aja saavutusi neis küsimusis.

Samal koosolekul — H. Moora: „Eesti muinasvarade kaitse-seadus“. Kõneleja tutvustab koosolijad 1925. a. riigikogu poolt vastu võetud Eesti muinasvarade kaitseseadusega ja selle teostamise vahendite ning raskustega, andes ühtlasi ülevaate muinsuskaitse korraldusest teistes maades. Nii on Prantsusmaal esmakordselt muinasvarade registreerimise põhimõtte maksmas alates a. 1887. Seejuures kaitsti algul muinasvaru, mis kuulusid riigile ja avalikkudele asutustele; alles a. 1913 piirati isiku omandamisõigust muinasvarade suhtes üldsuse nimel. Viimane põhimõtte on maksev kõigis kultuurmais, välja arvatud Inglismaa. Kaunis vana on muinasvarade riiklik kaitse Itaalias; Šveitsis teostatakse seda Prantsusmaa eeskujul. Saksamaal ilmusid alles aastail 1919—20 mõned üldise iseloomuga seadused muinasvarade väljaveo piiramiseks. Põhjamaist puudub Daanil vastav seadus; selle aset täidavad keskajast püsinud määrused, mis tunnistavad maaleiud riigile.

Rootsis on kaitse heal järjel. Soome muinasvarade kaitseseadus aastast 1883 tugeb Rootsi omal. Rootsi-Soome eeskujul on koostatud ka meie kaitseseadus. Esitanud seaduse sisu ja selle teostamise vahendid, peatub kõneleja lähemalt ajalooliste muinasvarade kaitsel. Siin osutub suureks raskuseks, et meil ajalooline topograafia veel nii vähe tuntud. Praeguses seaduses puudub ka näit. maa-arhiivide kaitse, mille vajalikkust nii mitu kord on rõhutatud Ajaloo-Seltsis. Suureks raskuseks seaduse tegelikul läbiviimisel on kaitse alla tulevate esemete kohta ülevaate ja vastavate eriteadlaste puudumine.

22. novembril — A. R. Cederberg: „Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“, 1925, nr. 3). Samal koosolekul — E. Blumfeldt: „Aruanne ajaloo traditsiooni kogumisest Audru ja Pärnu kihelkonnis“. Mere kaldal Sarvi külas

on vana katoliku kabeli ase, kuhu a. 1886 Audru kiriku 250. aastase juubeli puhul püstitati raudrist. Traditsiooni järele asutatud kabel juba sakslaste tuleku ajal vanade eestlaste pühale paigale — Hiimäele, et rahvas siis meelsamini „pappi“ kuulamas käiks. Poola-Rootsi sõjapäevil a. 1617 lastud kabel Rootsi sõjalaevadelt puruks. Kohal kaevates on leitud Rootsi, isegi ordu rahasid. Vanadest taludest kõneleb rahvas laialdasemalt Pektori talust ja näitab tänapäevgi ta õueaset põlises Potsepa metsas. Koha peremees, nagu arvatakse — mõni valitseja, olnud orjusest prii ja rikas. Kaitseks huntide eest piiranud talu raudaed. Talu hävinud Põhja sõja ajal. Võllarabas on kolm saart: Naistepea, Kotkapea ja Salusaar, traditsiooni järele vanad pelgupaigad. Jõõpres, Savasaare kõrgemal kaldal seisnud vanade eestlaste kindlus Virusaare, kus kord suur lahing peetud. Katk jätnud nii vähe inimesi järele, et päevade kaupa võidud käia, leidmata inimhinge. Vatlas jäänud ellu Jakob Jake, kes pika otsimise peale Hiust naise leidnud, kellega abielludes ta parimasse talu elama asunud. Palju külasid on asutanud n. n. kaabakad. Põgenedes mõisa orjuse eest põlistesse laantesse elanud kaabakad vabalt, kunni mõisavõim nad uuesti orjastanud. Kohati püsinud siiski pärisorjuse kaotamiseni mõisale teadmata kaabakate talusid. Teoorjuse ajal kaotatud palju talusid Audrus ja Saugas.

6. detsembril — H. Sepp: Märkusi dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1925, nr. 4). Samal koosolekul — J. Konks: „Ajaloo traditsioon Pärnu-Jakobis“. Kõige vanem traditsioon puudutab Jakobi ja Kergu kiriku ehitamist; seda toetavad asjalised andmed. Kõneleja peatub Pööravere ohvrikohal, sõjateedel, katku laastamisel. Orjus tahab traditsioonis olla erisugune igas mõisas, üldiselt olnud ta kihelkonna põhjaosas raskem. Väga väärtuslikeks osutuvad siin kõneleja leitud dokumentaalsed andmed. Talukohtade „lõhkumine“ olnud eriti hoogus Pööraveres ja Kaismas XIX sajangu teise poole esimesel veerandil. Talude ost algas 70-dail ja 80-dail aastail, ainult Kõnnu mõisas osteti esimesed kohad 60-dail aastail. Edasi puudutab kõneleja võrdlemisi rahulikult möödunud ärkamisaega, veneusu levimist ja 1905. aastat. Kihelkonna arhiivid on noored: Jakobi kiriku arhiiv algab a. 1832, Vene kiriku arhiiv a. 1852, valdade arhiivid veel hilisemaist aastaist.

31. jaanuaril 1926 — O. Liiv: „Jooni Lüganuse kihelkonna ajalooost“. Referent, kes põhjalikult töötanud Lüganuse kihelkonna ajaloo koostamisel, kasutades seks traditsiooni, arhiive ja kirjanduse andmeid, esitab Lüganuse ajaloo tähtsamaid momente. Esiajaloolisel ajal on Lüganuse tublisti asustatud olnud. Esimesi kindlamaid teateid annab „Liber Censu Daniae“. Lüganuse kirikut mainitakse esimene kord a. 1373. A. 1444 venelaste retk riivas kihelkonda. Puudutanud reformatsiooni aega, 1558. a. Vene-Liivi sõda, peatub referent a. 1596 Dubberchi viisitatsiooni üksikasjalisel protokollil. Aastast 1623 peale on pastor Winckler suurt tähelepanu pööranud kihelkonna elule. Usulise elu seisukorra kohta annab hea iseloomustuse Narva ja Ingerimaa superintendent H. Stahl ning kihelkonna aadlikute vaheline tüli aastail 1641—1651. XVII sajangu sõdades kannatas kihelkond tublisti. 1696—1698 suurest näljaajast on säilinud vähe teateid. Põhja sõda laastas kihelkonda, millest traditsioongi

veel kõnelda teab. Sõjale järgnenud majanduslikku viletsust püüdis parandada Soomest pärit tubli kirikuõpetaja Chalenius. Vene aja algusest on vabade inimeste nimestikud olemas, kus esinevad paljud Soomest, Rootsi ja Saksast pärit isikud. Otto Wilhem Masing on Lüganuses viljakalt teotsenud. Edasi toob referent andmeid Krimmi sõja kohta, mil puhul kihelkonna randa vaenlase poolt pommitati, samuti teateid a. 1868—69 näljaajast, veneusu jõuetust liikumisest, XVIII ja XIX sajangu koolide halvast olukorrast, külade üleviimisest ja „kaotamisest“, mida kihelkonnas ohtralt ette tulnud. 1905. a. kohta leidub kiriku kroonikas võrdlemisi erapooletu kirjeldus praost Valteri poolt.

Samal koosolekul — A. Piiskop: Ajaloolise stipendiaattöö tulemustest Hallistes“ (6 valda). Vanemad mälestused on seotud Rootsi kuningatega ja sõdadega. Vana-Karistes mainitakse Karl XII kingitud vaba talu, mis ei vasta tõele, sest juba a. 1643 oli see talu prii. On teisiigi vabu talusid. Katk tegi ka siin suure hävitamistöö; selle illustreerimiseks on säilinud palju andmeid. Vene-Prantsuse ja Krimmi sõja ajal andis kihelkond vilja j. m. sõjaväe varustust. A. 1845 oli kihelkonnas kibe näljaaeg. Pärisorjusest ei leidu kohaliku ilmega teateid. Teoage on mitmekesine olnud vastavalt igakordistele mõisnikkudele. Talusid on mõisa külge võetud eriti Uue-Kariste vallas. Priiuse tulekuga käis kaasas pettumuse tunne rahva keskel; sel puhul oli kaks vastuhakkamist kihelkonnas. Raharendi aeg oli lühike. Talude ost algas juba a. 1864. Vennaskogudusel oli palju liikmeid, kuna veneusku seevastu väga vähesed läksid (945 kogu kihelkonnas). Ärkamisaeg lõi laineid; Kõrgemäe peremees Annus Kase on siin silmapaistvam kuju. 1905. a. möödus seevastu võrdlemisi vaikselt.

14. veebruaril — J. Kõpp: „Rahvakooli oludest Võrumaal XVIII sajangu lõpul ja XIX algusel“. Rahvakooli alged Võrumaal tekkisid juba enne Põhja sõda. Tartu lähedal Piiskopi mõisas asuv Forseliuse kooliõpetajate ettevalmistuskool teotses liig lühikest aega (1684—1688), et oleks suuremat mõju suutnud avaldada ka Võrumaa koolioludele. Nii on Võrumaal a. 1688 ainult 2 kooli (Urvastes ja Põlvas). Põhja sõda mõjus koolioludele halvavalt, kuid selle lõppedes võime jälle tähele panna rahvakooli algidude tekkimist. Aastail 1735—36 toimepandud koolikatsumise andmete põhjal on sel ajal Põlvas 1, Urvastes 3, Rõuges isegi 8 kooli; seejuures ei või muidugi juttu olla tõsistest rahvakoolidest. Hoogsamalt hakkas asi edenema kindralkuberner Browne'i käskkirjade järele aastail 1765 ja 1785, mis nõudis nende laste koolisaatmist, kelle vanemad neid ise õpetada ei suutnud. Iga mõis pidi kooli ülal pidama, kooliõpetajad pidid kohased olema. Selle korralduse järele toimetati koolikatsumist a. 1786. Koolide arv on nüüd juba suurenenud: Urvastes 10, Põlvas 6; Rõuges 13, Kanepis 16 kooli; kuid koolimajad on väga viletsad: endised rehed, küünid, saunad, isegi kõrtsid. See asjaolu sundis Browne'i uue eeskirja andma, mille järele koolimajas pidi olema vähemalt 5×4 süllane avar töötuba ja kammer toidu hoidmiseks, ahi, korsten, aknad. Kooliõpetajaiks olid enamikus talupojad, vahel ka vabad mehed. Palk oli mitmekesine, üldiselt väga väike. Kooliaeg oli lühike: algas rehepeksu lõppemisega, umbes aasta vahetusel, ja kestis veebruari lõpuni või märtsi alguni. Laste kooliskäimine oli korratu,

tingitud vanemate vaesusest või mõisnikkude hoolimatusest. Õpperaamatust seisis esimesel kohal lauluraamat, siis katekismus ja ABC-raamat. Lapsed ei suutnud lühikesel kooliajal tihti lugemistki ära õppida.

Uue sajangu algusega läheb Võrumaa rahvakooli arenemine tagaspidi (1801. a. aruannete põhjal), A. 1805 asutas praost Roth Kanepisse kihelkonnakooli, mis mitte endiste „Kirchspiel“-koolide eeskujul ei valmistanud ainult leeri jaoks ette, vaid „Parochial“-koolina tulevasi kooliõpetajaid. Järgmisel aastal tunnistab ka Liivi maapäev keisri soovil niisuguste koolide asutamise soovitavaks. Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, arvutamist, laulmist, võimlemist, usuõpetust, käsitööd, hiljemini ka maateadust ja ajalugu. Kooli kasvandikud on palju kaasa aidanud meie kooliolude tõstmiseks. Isegi kauges Tormas leidub a. 1817 üks Rothi õpilane. A. 1814 asutas Roth ka tütarlastele käsitöökooli. Ta surmaga a. 1818 jäävad mõlemad koolid seisma. 1819. a. talurahva seadus määrab kindlaks rahvakooli alused ja ülalpidamise korra. Kirikuõpetajate aruanded Liivi sinodile a. 1834, s. o. 15 aastat pärast seaduse maksmapanekut, annavad hea ülevaate kooliolude arengust. Seaduses nõutud kihelkonnakoole ei ole küll igal pool, ehk on nad alles hiljuti tekkinud (näit. Põlvas a. 1831, Vastseliinas a. 1833). Külakoole on 5-es kihelkonnas 77, kooliruumid on võrdlemisi head, lastest käib koolis umbes $\frac{1}{4}$, pooled lastest õpivad kodus. Mitmel pool peetakse koduõpetust paremaks. Seaduses ettenähtud toitmisolud on teostatud ainult Antslas. Õpetajate palgaolud on väga mitmekesised, enamikus viletsad. Õpetajad on harilikult taluperemehed või rentnikud; Immastes oli a. 1839 kooliõpetajaks külakarjane (arvatavasti dr. J. Hurti isa). Need teated on pärit üksikult kirikuõpetajailt, kelle huvides oli seisukorda paremana paista lasta, kui see tõesti oli. Nii kujutabki a. 1839 Laiuse kirikuõpetaja Jannau poolt Liivi maapäeva ülesandel toimetatud revisjon asja palju halvemais värves. Kooliõpetajad olevat halvad, ruumid $\frac{3}{4}$ koolides vastuvõtmatud, laste toitmine vilets, mõisaomanikkude vastutulelikkus väike. Sarnaste olude juures olevat Jannau otsuse järele laste edasijõudmine siiski imekspandavalt hea. Ehkki rahvakool püsis ettevalmistuse ajajärgus, on rahvas märgata tungi hariduse järele.

Samal koosolekul — A. Bekker: „Andmeid ajaloolisest traditsioonist Häädemeeste, Tahkuranna ja Pärnu kihelkonnast“. Asjalistest mälestustest on tähelepanav Tahkuranna mõisas olev preestrimaja, mille kohta rahvas räägib, et siin Rootsi või katoliku ajal kirik või klooster seisnud. Rannametsa mägedes on Sõja-ehk Varsamägi, kus vanasti lahing peetud. Mäe harjal verega täitunud lohku uppunud vars. Mägede lähedusest on leitud rahasid. Kalmeid on eriti lõuna pool — Piknurme külas ja mujal. Arhiividest on hästi säilinud Tahkuranna vallaarhiiv, kus leidub vanu dokumente, nagu Tahkuranna mõisa protokolliraamat aastailt 1820—1847, vana vakuraamat aastast 1804 jne. Tähelepanav on samuti Tahkuranna Kau kiriku juures olev rahvakooliõpetaja Peet Akermanni kokkuseatud kroonika, milles leidub ka teateid rahvasuust möödunud sajangu algupoolelt.

Suusõnalisest traditsioonist on tähelepanavad rahva jutustused Krimmi sõja ajal Pärnu rannas viibinud Inglise laevastikust. „Kaabakaid“ esineb peaaegselt Laiksaares. Ärkamisaeg pole siia suuremat

elevust toonud; agaramad tegelased on olnud Nikla küla kooliõpetaja Mats Grant, tuntud „Mai Roosi“ loo eestistaja ja Tahkurannas Jannseni Pärnu Postimehe kaastöölise Hendrik Soomik. Veneusk levis peaaeglaselt rahva kehvemas kihis; loodeti põlve kergenemist, mõjsaorjuse ärajäämist. Kohalik preester on suutnud Tahkuranna kroonumõisa Vene kirikule saada, a. 1870 anti vaesemale veneusku rahvale sealte maad. Tekkis terve rida külasid, nagu Leina, Rannametsa, Ruudi jne. A. 1891 anti Aleksander III 10-aastase valitsusjuubeli puhul senni ostmata kohad päriks. 1905. aastal läks karistussalk Pärnust randa mööda Heinastesse. Kohalikke elanikke pole pektud ega maha lastud, sest rahvas hoidnud kokku ega annud teineteist üles. — Palju räägitakse ka Uulu „raudparunist“ „Vanast Reinust“ (= Reinhold Stael v. Holstein), kes oma sidemetega tõttu Peterburis olnud kohal suur võimumees.

28. veebruaril — P. Treiberg: „Statthalterschaft'i“ sisseadmine Tartus a. 1783—1787“. Katariina II omavalitsuslikud reformid osutusid Venemaal suureks edusammuks. Baltimaade suhtes on juba varemini kahtlevaid arvamisi avaldatud nende otstarbekohasuse kohta. Nii asub Bienemann ses suhtes eitavale seisukohale. Viimase uurimus sisaldab palju materjali, kuid tema tulemusi ei saa enne lõpuliikeks tunnustada, kunni asevalitsus-asutuste tegevust kohtadel pole üksikasjalisemalt uuritud. Pealegi puudutab B. rohkem Riiga ja Tallinnat, kuna Tartu tema töös täitsa kõrvale jääb. Tartus toimus omavalitsuslik elu senni kindlatel alustel osalt kuninganna Kristiina poolt 20. augustil 1646. a. antud „corpus privilegiorum'i“, osalt a. 1765 Tartu rae ja kodanikkonna vahel sõlmitud ja Vene valitsuse poolt kinnitatud omavahelise kokkuleppe (Bürgervergleich) põhjal. A. 1783 ilmus Katariina ukaas Baltimaal „Statthalterschaft'i“ maksmapaneku kohta, mille teostamisel järgnevate aastate jooksul töötati. Täies ulatuses maksvusele panduna pidi see enesega kaasa tooma kokkupõrke kohalikkude seisuste eesõigustega. Tartu raad ei näi küll algul suuremat hädaohtu kartnud olevat. Tegelikult jäidki esialgu olulisemad muudatused tulemata. Õuekohtu asemel allutati magistraat nüüd Riias asuvale kubermangu magistraadile ja finantsasjus äsja sisseseatud kroonupalatile. Ka Vene keel tuleb rohkem tarvitusele ja üldse saavad venestamispüüded hoogsamaks. Varsti tekib Tartus siiski ärevus. 1784. a. annab raad sellekohaste järelepärimiste puhul kohtumõistmise korra üle ägeda vastuseletuse, mis küllalt selgelt kajastab vastumeelsust uuenduste suhtes. A. 1785 saabub Tartu kindralkuberner Browne'i kiri teatega, et uus linnaseadus üle terve riigi maksuma pannakse.

Nüüd tuleb ilmsiks suur pahameel ja protestitahe. Suure gilde algatusel saadetakse palvekirjad Browne'ile ja keisrinnale: uus seadus käivat armukirjadele risti vastu! Protestid jäid muidugi tagajärjetuks: keisrinnale määratud kirja jättis Browne lihtsalt edasi saatmata. A. 1786 asutati esialgseks muutuste ettevalmistamiseks komisjon: kummagi gilde poolt 3 liiget, esimeheks üks raehärra. Selle komisjoni tööil polnud suuremaid tagajärgi. Mitmekuulise venitamise järgi toimusid uued valimised ja alles 8. mail 1786 valiti uue linnaseaduse järgi linnapea (Klein), kes sai uue komisjoni esimeheks, kuna esimene komisjon lõpetas oma tegevuse juulis 1786. Kleini juhatusel jätkati kodanikkude üleskirjutamist. Seaduses olid nähtud järgmised 6 rahvastiku klassi: 1) kinnisvara omanikud, 2) gilded,

3) tsunftid, 4) alalised võõrad, 5) nimekad isikud ja 6) lihtrahvas. Juba sageli kordunud meeldetuletuste peale esitati siis lõpuks septembris 1786 Riiga n. n. Bürgerbuch'i esialgne kavand ja sama aasta novembris kodanikkude raamat lõplikus kujus. Teos moodustab 300 leheküljelise kaustikuna tähtsa allika Tartu tulundusliikude ja sotsiaalsete olukordade tundmaõpiks neil ajal. Huvitav on märkida selle võrdlemisi suure protsendi, mille omavad eestlased esimeses klassis: 479-st majaomanikust on 117 eestlast (peab küll silmas pidama, et eestlaste majad olid enamikus väheväärtuslikud). Tsunftimeistrite ja gilde liigete hulgas ei esine nimele järgi otsustades eestlasi (XVIII sajangu alguses oli neid küll olemas), sellide hulgas on ainult kaks Eesti kõlalise nimega, samuti õpilaste hulgas kaks. Igatahes võib konstateerida suurt sallimatust eestlaste vastu neis ringides. Kogu Tartus ei leidunud ainumat esimese gilde (varandusega üle 10.000 rbl.) kodanikku, teisse gildesse kuulus üks, kes oma vara 5025 rbl. suuruses üles oli annud, seega 25 rbl. kaudu sisse pääsnud. Valijatelt nõuti enne kiriklikku vannet, — nõue, mis Baltimaade kodanikkudele liigsena tundus. Valida tuli kõige pealt kodanikkonna pea, uus magistraat ja linna nõukogu. Magistraadile jäid ainult kohtu funktsioonid, kuna tulundusliikude asjade jaoks uus 6-e liikmeline linnanõukogu (Stadtrath) valiti. Kõik hääleõiguslikud kodanikud tulid kandidaatidena sunduslikult läbi hääletada rikkuse järjekorras. Valimised toimusid veebruaris 1787. Kodanikkonna peaks sai Kymmel, kuna linnanõukogu Tartus linna väiksuse ja rahvustiku vaesuse tõttu oli võimatu valida seaduses ettenähtud korra järgi (igast klassist üks edustaja): sellepärast valiti siin kindralkubeneri määruse põhjal sellesse 3 kaupmeeste ja 3 tsunftiliigete edustajat, kes teotsesid kodanikkonna pea juhatusel. Ka kutsuti ellu uus vaeslaste kohus ja n. n. südametunnistuse kohus. Üleminek uuele korrale nõudis ligikaudu kaks aastat: aprillist 1785 kuni 28. augustini 1787, mil uus linnanõukogu tegevust alustas. Pea algab magistraadi ja nõukogu vahel võimupiiride pärast äge võitlus, mis viimase täielise võiduga lõpeb (a. 1788). Eriti terava arvustuse alla võetakse sennise magistraadi tulunduslik tegevus, mille suhtes palju kuritarvitusi paljastatakse. „Statthalterschaft“ tõi Tartule üldse suured muudatused, mis aga selle lühikese kestvuse tõttu küllalt sügavale ei jõudnud juurduda ja selle kaotamise järgi peaaegu täieliselt kadusid.

Samal koosolekul — ül. Reim: „1905. a. mässuliikumise kajastused Martnas, Lihulas ja Kirblas“. Mässu aasta mõõdus siin võrdlemisi vaikselt. Kihelkonnad asuvad kaugel tsentrumitest ja silmapaistvamad tegelased, valla kirjutajad j. t. olid tagasihoidlikud ning mõju-tasid samas sihis rahvast. Martnas peeti koosolek ja otsustati „mässu teha“, vallakassa üle võtta ja ametnikud tagandada. Vallakirjutaja astub vahele ja nõu jääb katki. Terve rida mehi sõidab omal kulul Tallinna, võtab osa „Volta“ koosolekust, kus valitseb seks liig ärev meeleolu, et maamehed-seadusetegijad oleksid suutnud oma seisukohaga läbi lüüa. Pettunult minnakse koju. Martnas oli vahe peal kiriku boikott välja kuulutatud orjuseaegiste vappide puhul kirikus. Vapid kadusid kirikust. Hakkavad liikuma kuulujutud neljasaja mässaja tulekust. Peetakse koosolek vallamajas ja leitakse tarviline olevat Vene sõjaväed Mandšuriast ära kutsuda! Pastor soovitanud ise vastu hakata. Vastumeelselt võetud nõu

kuulda. Rahva meeleolu kasutades vabastanud siis pastor ka kiriku boikotist. Haapsalust oli Lihulasse teel karistussalk, kes pidi Ähmjas ööbuma. Külalast olid ka parajasti killavoorilised Haapsalus. Neli küla noormeest läinud neile vastu ja nähes inimesi tulevat, paugutanud naljaks püsse. Tulijad olnud aga kasakad, kes ühe mehe mõõkadega surnuks raiunud, kaks eluks ajaks vigaseks. Sündmus mõjunud väga masendavalt rahva peale. Pastor Halleri seletuse järgi palunud tema, Ähmja Huene ja V.-Rõude Maydell karistatavate nimekirja näha ja soovitanud kõigile armu anda. Rahvas kõneleb aga vastupidist: nad täiendanud nimekirja isiklikkudes huvides. Ka kiriku vappide mahavõtjad ei pääsnud palvetest hoolimata karistusest. Pastor Halleri vastu kaotanud rahvas nüüd usalduse täieliselt. Lihula on praegugi kuulus oma kadaklusest, enam oli ta seda a. 1905. Ärksam tegelane, kohalik vallakirjutaja, ei leidnud mingit poolehoidu, ta peksti Lihula lossis läbi ja viidi Haapsalu vangi. Lihulas seisis karistussalk ja suur peksmine sündis kohaliku kõrtsi hoovis. Ka Kirblast käisid saadikud Tartus ja Tallinnas; korraldati mässajatele vastuhakkamist, põletati Võhma-Vanamõis, kus hävis rikkalik arhiiv ja raamatukogu. Üldiselt valitsenud rahva seas 1905. a. liikumise puhul suur selgusetus ja arusaamatus asjade käigu suhtes. Väga laialdaselt peetud ka kogu liikumist sakste tööks ja nähtud selles püüdeid vana orjusaja uuendamiseks.

14. märtsil — O. Svenonius: „Jooni Rootsi parlamentaarset arengust aastail 1718—72“. Peale a. 1718 pakub Rootsi riigi välisajalugu vähe silmapaistvat. Teisem oli lugu riigi siseeluga: 50 aasta kestes toimus siin suurejooneline areng, andes ühe kuulsusrikkama ajajärgu Rootsi ajaloole. N. n. vabadusaja iseloomustavateks joonteks oli elav parteivõitlus, põnev poliitiline elu. Kõneleja peatub kuningavõimu järkjärgulisel nõrgenemisel, riigipäeva ja riiginõukogu osal selles arenguprotsessis. Riiginõukogu rippus riigipäeva parteide jõust; ometi olid nõunikud eluaegselt valitavad, keda ainult ametialaliste eksimuste tõttu võidi tagandada. See asjaolu tekitas hulga arusaamatusi ja konflikte. Reformid sellel alal ei õnnestunud. Samuti oli kuninga isiklik võim olemas, ehkki riigi valitsemiskord oli vabariiklik. Ka see asjaolu põhjustas ägedaid võitlusi. Suur võim kuulus n. n. komisjonidele; eriti tähtsat osa etendas riigi välispoliitikas ja rahaasjanduses salajane komisjon. Kontrolli tema tegevuse järgi osutus raskeks, kui mitte täitsa võimatuks. Talupojad, kes ise komisjoni liikmeks ei pääsenud, nõudsid osavõtu võimaldamist või jälle komisjoni võimupiiride kitsendamist, edustades sellega teatavat sotsiaalset vastasjõudu. Aga ka riigipäev pidi selle komisjoni tegevuse vahele segama kulukate välispoliitiliste ettevõtete pärast, mille tõttu makse tuli kõrgendada. Sellest järgnes kontroll riigi majapidamise üle. A. 1755 hakati välja andma nn. Riigipäeva ajalehte, mis aitas vähendada riigi valitsemise alal esinevat salapärasust. A. 1766 anti välja trükivabaduse seadus, mis omal alal kõige vanem maailmas. Sotsiaalsed ideed mängisid suurt osa eriti ajajärgu lõpupoolel, kui seisuste vahekorrad läksid eriti teravaiks. Teised seisused ühinesid selles võitluses aadli vastu. Seisustevaheline võitlus lõppes sellega, et aadel pöördus kuninga jõu poole, ohverdas sotsiaalsete hüvede pärast poliitilised ja taganes parlamentaarse võitluse esirinnast vabatahtlikult.

Samal koosolekul A. Wihman: „Lahkuskudest ja vene-

usu tulekust Hiiumaale". Usulised liikumised on Hiiumaad tunduvalt riivanud. Ametliku kiriku vastu oldi salliv niivõrra, kui selleks oldi sunnitud. Võimaluste avanedes, lahkuti aga kergesti ametlikust kirikust. Selles suhtes võib rõhutada kaht põhjust: puhtusulist ja tulunduslikku. A. 1884 asutati Kärddlas esimene 57-liikmeline baptisti kogudus; a. 1889 oli sel 122 liiget, a. 1910 — 180 liiget ja a. 1924 — 474. Kärddla kogudusel oli 1924. a. lõpul kolm osakonda 1383 liikme ja kuue palvemajaga. Peale baptistide leidub Hiiumaal n. n. priilasi (kolm kogudust kolme palvemajaga ja umbes 500 liikmega) ja nelipühilasi. Nende registreeritud laikusuliste kõrval on olemas üksikuid palvetajate gruppe, nagu „evangeeliumi kristlased“ j. t. Veneusku ülemineku põhjuseks oli lootus vabaneda mõisa ja kiriku survest. Liikumine algas a. 1883 ühes Hiiumaa vaesemas nurgas, nimelt Lellu külas. Hoogu hakkas see võtma siis, kui kohalik pastor Rinne hakkas tegema igasuguseid tulunduslikke raskusi. Juba a. 1884 saadetakse saadik Haapsalusse preestri juurde kutsega Hiiumaa tulla. Pastor Rinne ja parun Stackelberg püüavad meelitustega eestvedajaid kahjutuks teha; samuti keelab Stackelberg Lellu meestele passide väljaandmise ja sõidu suurele maale. Ettekäände all, et preestrile ära ütlemata minna, pääseb üks mees (Padu) Haapsalu ja nõutab siin preestrilt abi passikeelu ära kaotamiseks. Keeld kaotatakse mõne kuu pärast tõepoolest ära. 13. juulil käivad 11 meest Haapsalus salvimas ja augustis salviab Kihelkonna preester pea terve Lellu küla. A. 1884 lõpul määratakse Lellu külla preester ametisse; a. 1885 tema kohale ilmudes algavad üleminekud Pühalepa ja Reigi kihelkonnis. Kohalikkude võimudega on veneusulistel terav vahekord, mida küll preestrite vahelesegamine pehmendab.

28. märtsil — H. Kruus: „Pühajärve sõda a. 1841“. „Pühajärve sõda“ on Lõuna-Eesti talupoegade populaarsemaid eneseavaldusi. See on ühtlasi kild sellest suurest ärevusest, mis Lõuna-Eestis maad võitis XIX sajangu 40-dail aastail. Selle tingis omakord XIX sajangu algupoole talurahva kohta maksmapandud õiguslik kord, teisest küljest uus põllunduslik süsteem, mis aina kõrgendas talupoegade kohustusi. Talurahva vaesenemine 30-dais aastais on otse silmatorkav; seda suurendas veel rida juhuslikke õnnetusi aastate 1838, 1839, eriti 1840 ikaldused, millele järgnesid 1840. ja 1841. a. näljaaastad. Väljapääsu otsides viletsusest suundusid need püüded loomulikult mõisnikkude vastu. Liitlast ja abi loodetakse leida Vene riigivõimus. Arvates, et viimase senist toetust takistanud mõisnikud, otsitakse konkreetset kokkupuudet — ja seks saavad veneusu vaimulikud. A. 1841 algab Võnnu maakonnas talupoegade keskel liikumine, mis siit kiirelt lõuna- ja põhjapoole levib. Liikumine avaldub selles, et talupojad lähevad Riiga, otsivad ühendust veneusu vaimulikkudega ja lasevad endid üles kirjutada maa saamiseks Venemaal. Usumuutmise soovi algul ei esitata. Vaimulikud nõuavad siis küll usu vahetamist ja aja jooksul omandab liikumine usulise liikumise ilme. Kindralkuberner Pahlen ja kuberner Fölkersahm püüavad liikumist tõkestada, mis ei õnnestu.

Pühajärvel sama liikumise puhul tekkinud rahutusi kujutatakse harilikult sõjalise konfliktina. Peeter Eichenfeldti „Mälestused“ on selle käsituse tekkimiseks palju kaasa aidanud. Nii Eichenfeldti kui suusõnalise

traditsiooni käsitus sündmusest on aga tublisti liialdatud. Tugedes dokumentaalsetele andmetele, eeskätt Tartu sillakohtuniku Brasche raportidele kindralkubernerile, saame alles tõepärase kujutluse „Pühajärve sõjast“. Ei ole põhjust kahelda mainitud raportide tõepärasuses. Brasche oli ise sündmuse kaasategija, pani rõhku kirjelduse täpsusele, täiendades ja parandades seda. Eichenfeldt seevastu tegi „Pühajärve sõja“ päevad kaasa oma 40-dais eluaastais ja kirjutas oma mälestused mitukümmend aastat pärast sündmust. Suusõnaline traditsioon aga kaldub tavaliselt liialdama, eriti siis, kui sündmuse karm karistus pani otsima ja oletama ka suuremaid süütegusid. Pühajärve talupojad ägasid samade raskuste all kui kogu Lõuna-Eesti omad. Traditsioon teab teinekord veel erilistest raskustest kõnelda. On kindel, et augustikuu lõpus 1841 maasaamise kuuldused siiani olid ulatunud. Hoogsalt käiakse Riias. Soovi Venemaale minna peab kohalik kihelkonnakohtunik suureks paheks; ta saadab sillakohtunikule kirja, et mehed vangistataks. Sillakohtuniku vastus on: üks kompanii sõdureid mingi Kuigatsist Pühajärvele. Enne seda saadab ta „Landbote“, kes vangistaks mehed. Kuid mehed on laiali ja nende vangistamine ei õnnestu. Kogukonna kohtunikud kuulatakse Tartus üle. 7. septembril jõuavad sõdurid kohale, samal päeval ka sillakohtunik Brasche. Eichenfeldt ja traditsioon teavad rääkida: talupojel olnud kokkupõrge sõduritega, keda pandud taludesse „sõõma peale“ ja kes siin omavoli tarvitanud. Brasche raportidest järgneb, et sõdurid polnud enne kokkupõrget taludesse paigutatud (küll sündis see hiljemini). Veel 7. septembril otsustab Brasche taludes läbiotsimisi toimetada. Talud leitakse tühjad olevat: mehed on metsades redus. 70-ne soldatiga minnakse metsa mehi püüdma. Siin satutakse 50-ne meheline nuiadega varustatud salgaga kokku, keda sillakohtunik mõisa läbirääkimistele käsutab, millega mehed tingimisi ka nõus on. Hiljemini jooksnud nad siiski metsa tagasi. Omas 12. septembrist dateeritud kirjas esitab Brasche vahejuhtumise, mille ta eelmises unustanud: nimelt lasknud ta ühe mehe vangistada, keda 10-ne soldati saatel mõisa tahtnud saata. Talupojad tunginud metsast välja, et vangi vabastada. Et verevalamist vältida, vabastanud ta ise mehe. See oligi ainus sõjaline kokkupõrge „Pühajärve sõjas“. Hiljemini, kui sama 50-ne meheline salk mõisa poole liikunud, käsutanud Brasche küll soldatid vastuhakkamiseks valmis, kuid talupojad seda nähes põgenenud. Asja lahendamiseks seati kokku sega-sõjakohus, kes oktoobrikuu lõpul sillakohtult aktid üle võttis. Kohtuotsus oli karm: 6 inimest 500 hoopi „läbi lipu“ ja soldatiks, 6 inimest 500 hoopi ja aastaks töömaija Riiga, 18 inimest 500 hoopi. Suurima karmuse rõhutamisega täideti kohtuotsus 4. detsembril 1841. Aga tolle aja mõistete kohta olid talupojad ka raskesti eksinud: tõrkunud sillakohtuniku otsust täitmast, vabastanud vangi ja kavatsenud mõisa peale tungida.

Sündmuse tagajärjed olid suured: see oli teretulnud vahejuhtumine kindralkubernerile ja Balti mõisnikele. 7. oktoobril tagandatakse Riia piiskop omalt kohalt ja talupoegade keskel katkeb liikumine aastani 1845. Lõpuks püstitab kõneleja võimaluse, et kohalikud mõisnikud, kui säärastest vastuhakkamistest eriti huvitatud, viimase provotseerisid ja Vene riigi sõjaväe vastasrinda paigutades, hävitasid talupoegade lootused Vene riigivõimu heasoovlikkusele.

18. aprillil — A. Soom: „Arhivaalide korraldamismeetoditest ajaloolises arhiivis“. Kuna vanasti arhiivi ülesanne seisis arhiivaalide alalhoidmises, seltsib sellele uemal ajal arhiivi korraldamine võimalikult soodsaks teaduslikule uurimisele. Esitanud arhiivi korraldamise süsteeme, peatub kõneleja põhjalikumalt uemal ajal levinud n. n. provenients-süsteemil ja selle kasutamisel Eesti Keskarhiivis. Meil on algajate ja oskamatute tööjõudude, alaliste töötajate ümbernimetamine ning juhatuselt tulevate juhtnõrde puudumise tõttu terved kogud arhiivaale täiesti asjatundmatult korraldatud, näit. Riia õpekonna kuraatori, Liivi kindralkuberneri ja kubermangu valitsuse arhiivid. Tihti on asutustes, kust arhiivaalid tulevad, arhiivid mitmekesiselt ja halvasti korraldatud. Sel puhul on ajaloolis arhiiviesimustel (näit, Hollandis) lubatud suurema osa järgi väiksemad erinevad osad ümber korraldada. Meil ei ole seda tehtud; näit. on Põhja-Eesti meeskohtude ja kreiskohtude arhiivid väga mitmekesise korraldamise osaliseks saanud vastavalt eri signatuuridele, nii et on tekkinud paralleelsed seeriad ja nimestikkude tegemiseks tuleb kogu töö ümber teha. Provenients-süsteem on ikkagi mõeldav arhiivi korraldamise esisammuna; vajalikud on nimestikud, mille tarvilisust meie Keskarhiivis täitsa eitatakse. Sellest tuleb, et nõutavat akti provenients-süsteemi järgi kordaseatud arhiiviosast ikkagi päevade kaupa otsitakse, tuhanded aktid läbi ladudes. Oleks väga soovitatav kokku kutsuda arhiivaaride päev, kes püstitaks sihtjooni meie arhiivide korraldamisele, välja töötaks kavad arhiivametnikkude ettevalmistamiseks jne.

2. mail — J. Vasar: „Daani ja Liivi suhetest XV sajangu algusel: Pommeri Eeriku plaanid Eestimaa vallutamiseks“. Skandinaavia riikide suhted orduga hilisemal orduajal on vähe valgustatud Balti ajalookirjanduses. Nii ei ole ka Pommeri Eeriku katsed Eestimaa vallutada siit poolt pea sugugi selgitatud. Daani õpetlane Mollerup on seda teha katsunud, kuid ta on peajasjaliselt piirdunud faktilise materjali konstateerimisega. Referent püüab Eeriku püüdeid vaadata laiemalt ja selgitada nende muutlikkuse põhjusi. Eeriku orduvaenuline seisukoht oli tingitud loomulikkudest imperialistlikkudest püüetest Daani endiseid provintse tagasi saada, kuid ka sellest, et ta kuulus Pommeri hertsogite hulka, kes tavaliselt olid orduvaenulised. Eeriku poliitika muutlikkus ordu küsimus olenes ta püüetest Šleswigit Daaniga ühendada, sellest tingitud vahekorrad Saksa keisri Sigismundiga ja lõpuks Brandenburgi markkrahv Friedrichi muutlikust seisukohast ordu ja Poola vahelises konfliktis. Eeriku suhetes orduga on 3 markantsemat punkti: 1) ta leping Poola-Leedu ja arvatavasti ka Sigismundi ning Brandenburgiga ordu vastu 1415. a. algupoolel, mille täideviimist tuli edasi lükata 1416. aastal tatarlaste pealetungi tõttu Leedule ja Eeriku aktsiooni pärast Šleswigi vastu. A. 1417 lagunes koalitsioon lõplikult Eeriku ja Sigismundi ning Pommeri-Brandenburgi vastolude tõttu. 2) Sama leping ilma Brandenburgita a. 1419, põhjustatud Sigismundi ja Eeriku vastastikust lähenemisest. Brandenburgi markkrahvi nurjaläinud ülemineku tõttu Poola poole, meelitatult abielu projektist ta poja ja Poola pärija Hedvigi vahel tekkisid differentseid Brandenburgi ja Pommeri vahel tugevamalt kui enne ja ka Poola ning Eeriku vahel, kelle järglase Boguslavi

samane abielu projekt selle tõttu katkestati. 3) Eeriku ja Pommeri hertsogite kokkulepe orduga defensiiv-lepingu näol a. 1423. Leping tekkis osalt Eeriku kompensatsioonina Sigismundile Brandenburgi vastu loodetava abi eest Šleswigi küsimuses, osalt ka Pommeri hertsogite mõjul, kes Poolaga liitunud Brandenburgi vastu tuge otsisid ka orduga kokku leppides. Ordu seisukord Tannenbergi lahingu järele oli niivõrra nõrk, et Daani püüded Eestimaad vallutada oleks järjekindlama poliitika juures kindlasti sihile viinud, pealegi, et Eestimaal oli tugev daanimeelne erakond. Eeriku poliitika oli aga veel tingitud Šleswigi küsimusest ja Pommeri seisukohast, ja see viis loobumisele präntensioonidest Eestimaa suhtes.

Referaatide puhul peetavate puhfteadusliku iseloomuga läbirääkimiste kõrval kutsusid H. Sepa J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus“ arvustus ja A. Soomi E. V. Keskarhiivi praeguse seisukorra tutvustamine oma elulise tähtsuse tõttu esile koosolejate kõige elavama huvi ja arvustava seisukohavõtu. Ja siis ilmnes ehk selgejoonelisemalt kui muidu Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ümber koondunud ajaloolaste seisukoht Eesti ajaloo uurimise sihtjoonte ja meetodite, selle võimaluste ning viimaste hankimise suhtes. On pooldatud seda tõe piires püsivat, kindla meetodiga varustatud rahvuslikku ajaloo käsitust, mille ülemaks sihiks jääks Eesti ajaloo nii ohtralt selgitamatute probleemide lahendamine, — mitte aga patriootiline ülistamine ajaloolise tõe kulul või põhjendamatu hüpoteeside püstitamine.

Et Ajaloo-Selts suurt huvi tunneb meie arhiiviolude vastu, on loomulik, sest arhiiv on ajaloolasele ja tema tööle mõõdapääsematu. Selts on alati teadlik olnud selles, kui suureks puuduseks nii meie ajaloolise õpe- kui uurimistöö seisukohast on asjaolu, et meie suurema ajaloolise arhiivi rikkalikke kogusid on võidud kasutada nii vähe ja meie ajaloolased suures enamikus seisavad eemal arhiivist. Kuid, mis tähtsam, meie Keskarhiivi korraldamisel on tehtud nii palju väärsamme ja vigu, mis igale ajaloolasele peavad tunduma lubamatuina ja ülekohtuna meie ajaloo nii tänapäeva kui tulevase uurimistöö vastu. Ja kui seltsi 18. aprilli koosolekul terve rea asjatundjate isikute poolt jälle toonitati neid puudusi, oli arusaadav see üksmeelne pahameel, mis sel puhul ilmnes. Oma sennise töö kui oma töö sihtide ja kavatsuste nimel ei ole saadud vaikida seal, kus sellele tundub tekkivat ülearuseid ja lubamatuid tõkkeid.

H. Ottenson.

Varia.

Tartu ülikooli arheologia kabineti toimetused III. Eesti kinnis- muistised, muinasaegsed ja poolajaloolised. Sissejuhatus kirjutanud prof. A. M. Tallgren. Kirjeldanud A. Karu, E. Laid, H. Laur, H. Moora, G. Nigul, O. Parmas, M. Schmiedehelm, T. Vaas. Odamees — Carl Sarap — Tartu — MCMXXV (120 lhk. in 8° + 1 kaart).

Kuna eelmised arheoloogilise kabineti toimetuste sarjas ilmunud teosed on käsitelnud meie muistiseid (s. o. muinasjäänuseid) kas teatavate alade (Saaremaa ja Muhu muinasjäänused) või rühmade kaupa (E. Laid, Eesti mui-

naslinnad), annab käesolev köide ülevaate kõigist meie maal leiduvaist kinnismuististest ehk liikumata muinasjäänustest. Materjal on selle juures esitatud mitte territoriaalselt, vaid rühmade viisi, mis muidugi on otstarbekohasem. Sissejuhatuses annab prof. Tallgren pildi muististe registreerimistööst Jaan Jungi päevilt kuni tänini, edasi lühikese muinasloo ülevaate perioodide kaupa ja lõpuks teateid muinsuskaitsest. Muu sisu jaguneb järgmistesse peatükkidesse: asulad, kalmed, usulised muistised (hüüed, pühad veed, ohvrikiivid), sõjalised muistised (muinaslinnad, pelgupaigad) ja lõpuks ebamäärased, Edasi tuleb kirjanduse ülevaade iga peatüki kohta ja lisana muinasvarade kaitseseadus, juhatusi muististe kirjeldamiseks jne. Sõjaliste muististe kirjeldused, E. Laidi sulest, põhjenevad peamiselt sama autori varemilmunud töödele, kogu muu materjal on aga selles ulatuses esitatud esmakordselt. Allikatenä on tarvitatud, peale kirjanduse, kõige pealt arheoloogilise kabineti rikkalikku topograafilist arhiivi, kuhu koondatud mitme aasta jooksul stipendiaatide poolt valmistatud muististe kirjeldused.

Muidugi pole raamatus võidud loetella kõiki teadaolevaid muistiseid (ühest rühmast — aukudega ohvrikiividest — on niisugune nimestik esitatud rohkem proovina), seda enam, et need nimestikud alaliste uute leidude läbi ruttu vananevad, vaid on kirjeldatud mõned igale rühmale eriti tüübilised muistised, et lugeja võiks nende najal tüübi iseloomu tabada. Edasi on esitatud iga tüübi maateaduslik levinemine Eestis ja toodud paralleele naabermailt, katsudes selgitada vastastikkuseid kultuurimõjusid, mis raamatu teeb eriti huvitavaks. Samuti väärtuslikud on ka tüüpide levimiskaardid, mida toodud õige rohkesti (ühes muude joonistega kokku 75). — Mõned väiksed kordumised ja ebajärjekindlused, mis tingitud autorite rohkusest, ei mõju kuigi segavalt. Otstarbekohasem oleks aga vist küll olnud muinsuste kaitseseaduse teksti avaldada muutmata kirjaviisis.

Nagu autorid mainivad, on nad eeskujuks võtnud prof. O. Almgreni Rootsi kinnismuististe kirjelduse (Sveriges fasta fornlännigar från hednatiden, II uppl. Uppsala, 1923), ometi on sisu järjestus meie oludele vastavalt muudetud. Pole ehk huvitusetä ära märkida, et peale mainitud prof. Almgreni töö ja prof. Tallgreni sulest ilmunud Soome kinnismuististe kirjelduse (Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäänöket, Helsinki, 1918), ühelgi meie naabrist pole sarnast tervikulist kinnismuististe kirjeldust. Isegi suurtel kultuurrahvastel leidub neid ainult provintside kaupa. Oleks soovitatav, kui käesolevale raamatule võiks tulevikus järgneda ka ajalooliste muististe (kindlustuste, lahinguväljade, kloostrite jne.) vastav kirjeldus. Niisugustel ülevaadetel oleks peale muu ka tegelik tähtsus: kasvav arusaamine laiemais hulkades hõlbustaks muististe kaitset, mis meil vastava kaitseseaduse ilmumise järele praegu teoksil.

F. L.

*

Juba a. 1924 ilmus Rootsi uurija A. Munthe uurimuse: „Karl XII och den ryska sjömakten“ esimene osa, millele läinud aastal järgnes teine osa. A. Munthe on juba kauemat aega tunnud Karl XII ajajärgu vastu. Selle huvi väljendusena on ilmunud ka eelpoolmainitud teos, millest esimene osa käsitleb sündmusest käiku kuni 1704. a. ja teine osa kuni 1710. aastani. Materjalina on olnud tarvitada Munthe ajaloolised uurimused ja Rootsi arhiivide ainestik, ärakirjad Vene admiraliteedi kolleegiumi arhiivist; ka on ta mõnevõrra kasutanud veel materjale krahv Apraksini paberitest. Vene teostest on tal tarvitada olnud Weselöi uurimus Vene laevastiku ajaloo kohta Peeter Suure ajal (1875). Töö käsitleb osalt Vene laevastiku tekkimist ja edasiarenemist ja eeldusi selleks, osalt annab ülevaatliku kirjelduse sõja kohta Läänemeres, Poolas, Saksis ja Venes.

Töö väärtuslikuma osa moodustab see, milles jälgitakse merisõja olukordi ja nendega otsekoheses ühenduses seisvaid küsimusi, iseäranis seetõttu, et see osa baseerub ennetundmatul või vähetuntud materjalil ja sisaldab palju uusi vaatekohti.

Soome laht on sõja alguses 1700. a. paiku vähe uuritud. Meremõõtmisi Neeva suus sõiduvees tehti alles sõja lahtipuhkemise järele; uurimata oli koguni Retusaari (saar, kus praegu Kroonlinn asub) piirkond. Ka puudus sõjalaevastiku jaoks Soome lahes sadam. Rootsi sõjalaevastik läks sügisel reeglipäraselt Rootsi tollaegsesse sõjasadamasse Karlskronasse. Karl XI sõjalaevastiku poliitika oli olnud sihitud ainult Daani vastu. Karl XI oli jätnud arvestamata Ida-Euroopa suhtes. Sel ajal oli Rootsi laevastiku tugevus seisnud suurtes laevades, olgugi et oli olemas ka mingisugune väikeste laevade eskaader Laadogal ja Peipsil. Venelased seevastu ehitasid madalalt käivaid lotje, milline laevade tüüp oli neil juba XVII sajangul tarviliselt. Juba enne Peeter Suurt ehitati veesõiduriistu väikses tähtsusetus laevatehases Laadoga idakaldal. Kuid seda laiendati sõja lahtipuhkemisel ja ehitati mujalegi tehaseid, ka Volgale. Sääraseid laevu ehitati tsaari poolt Hollandist teenistusse võetud laevaehtusmeistrite juhatusel. Laevastiku juhatajaks määrati greeklane Botsis, kes tuli 1702. aastal Venemaale. Botsis, kes tundis Veneetsia merisõjajõude, võttis tarvitusele sõjapidamise viisi, mis tol ajal tarviliselt oli Vahemeres. Kui Põhja sõda lahti puhkes, ei olnud Pähkinälinna, Neevanlinna ja Narva kindluse ehitused veel mitte lõpule jõudnud.

Autor käsitleb ka olukorda siinsel sõjaväljal, kus sõjaväed olid laiali pillatud ja koostöö sõjaliste- ja tsiviilvõimude vahel sagedasti oli õige puudulik. Kaasaeglased märkasid, kui tarviline Rootsi Läänemeremaade kaitsmiseks oli ühine juhatus. C. M. Stuart saatis peale Pähkinälinna langemist Stokholmi kaitsekomisjoni tuntud plaani, kuidas organiseerida Liivimaa kaitset väe abil, mis pidi koostuma 12.000 mehest. See plaan jäi teostamata, sest kaitsekomisjon ei arvanud enesel õigust olevat nii kaugeleulatuvaid muudatusi ette võtta. Munthe peab Ingeri vallutamist meie maa jaoks väga tähtsaks sündmuseks, mille tagajärjel Rootsile kuuluvad Läänemerest idapoolsed maad lõhuti keskelt pooleks. Autori arvates on Neeva jõesuu selle tähtsam strateegiline ala: kindlustades Retusaart ja Ingeri kallast, valitses tsaar Neevajõe sissesõidutee üle.

Rootsile andis aga end teravasti tunda madalalt sõitvate laevade puudus, just 1704. a., mil seda hädasti tarvis oli Narvale abi toomisel. Ka ei olnud võimalik säärase laevastiku puudusel Retusaare ja Neeva jõesuu vastu midagi ette võtta.

Teises andes pakub veel erilist huvi see, kuidas Venemaa oma võimu kunni 1710. aastani edasi arendas. Samuti on huvitav autori vaade Karl XII sõjakäikude vajaduslikkusele: mitmes suhtes asub Munthe Karl XII tegevuse hindamisel eri seisukohal kui teised viimaseaja Rootsi uurijad.

H. S.

*

„Vanemuine 1865—1925“, „Vanemuise“ kirjastus, Tartus, 1925, 224 lk.

Käesolev teos on avaldatud „Vanemuise“ seltsi poolt selle 60-aastase juubeli puhul ja sisaldab rea lühemaid või pikemaid artikleid, mis valgustavad „Vanemuise“ pika eluea kestvuselt seltsi teotsemispiirides seisnud nähtusi ja küsimusi. A. Jürgenstein kujutab „Vanemuise“ asutamise aega ja selle asutamise tähtsust meie kultuuriloos; samuti kuulub temale artikkel üldistest Eesti laulupidudest XIX aastasajal. K. E. Sööt annab pika ja üksikasjalise ülevaate seltsi majanduslikest olukorrast ja seltsi juhatuse korraldavast tegevusest. J. Pert peatub mitmesuguseil „Vanemuise“ enese-avaldusil (kuu-, kõne-, muusika- ja perekonnaõhtud, rahva- ja muud pidud) enne 1905. aastat ja kirjeldab „Vanemuise“ teatrilu arenemist selle aastani. Viimast ajajärku „Vanemuise“ elus — 1906—1925 — kujutavad Nigol Andresen (teater), Juh. Šimm (muusikaosakond), Juh. Aavik (sümfoonia-orkester) ja L. Neuman (muusikapäev). Teose lõpul leiduvad „Vanemuise“ seltsi juhtivate tegelaste ja näitlejate nimestikud. Eluloolisi andmeid on esitatud ainult tähtsamate tegelaste kohta. Teiste suhtes lubatakse edaspidi, kui kõik vastavad materjalid kogutud, uus biograafiline teos välja anda.

Isa Jannseni poolt meie ärkamisaja lävel ellukutsutud „Vanemuise“ selts on pikade aastakümnete jooksul olnud meie kunstilise ja vaimse arengu tähtsamaid mõjutajaid ning teeneterikkamaid tegureid. Nagu vormitust ja ebamäärasest differentseerumata inimmassist on viimase 75 aasta jooksul kujunenud omapärase kultuurilise ilme ja vaimse palgega, teravkontuuriliseks ühiskondlikeks rühmitusiks jagunev ja rah-

vustundeltki juba tarvilisel määral iseteadev Eesti rahvas, nii jõudis ka „Vanemuine“ esialgselt primitiivse sünkretismi ajajärgust, mil temas vähenõudlikud käsitöölised harutasid sama vähenõudlikku laulu ja mängu, harjutasid end kõnepidamises, käsitelles ühesuguse julgusega kõige mitmekesisemaid teeme, ja püüdsid omavahelises läbikäimises omandada mingisugustki seltskondlikku lihvi, pika peale Euroopa lavakunsti suurimate saavutuste suunas teotseva tõise kunstiteatrit. Nii sisaldab „Vanemuise“ ajalugu paratamatult läbilõike tervest meie kultuuriajaloo.

Eelöeldu põhjal peaks selge olema, et sellased teosed, nagu kõne all olev „Vanemuise“ seltsi ajalugu, omavad õieti suurt kultuuriajaloolist tähtsust. Meie üldine kultuuriajalugu on senini veel kirjutamata. Vaevalt saakski sellele anda lõplikku kuju, enne kui pole üksikasjalisemalt kirjeldatud nende asutuste tegevust, mis aidanud meie kultuuri luua, kanda ja levitada. Ühe säärase ja oma tähtsusest õieti väljapaistva eelastme meie kultuuriajaloole moodustab ka „Vanemuise“ seltsi käesolev juubeli väljaanne, sisaldades suure hulga kas siiani hoopis tundmatuid või vähetuntud üksikasju, mis teose redigeerijate poolt hoolsasti kogutud. Rohkearvulised katkendid algdokumentidest (põhikirjast, protokollist j. m.), vastavaist ajalehtedest kokkukorjatud teated, väljavõtted tegelaste erakirjavahetusest ja memuaaridest aitavad illustreerida „Vanemuise“ tegevuse eri külgi ja moodustavad kogusummas huvitava materjalikogu.

Senini tundmatute materjalide esitamises näib seisvatki käesoleva teose peamine tähtsus. Selle vastu jätab nende materjalide süstematiseerimine ja läbitöötamine mõndagi soovida. Eri autorite artiklid erinevad teineteisest tunduvalt oma käsitlusviisilt, stiililt, keelelt ega ole sisuliseltki omavahel tarvilisel määral kooskõlastatud. Artikkel „Vanemuise“ teatri viimase perioodi üle on kirjutatud isiku poolt, kes küll omal alal asjatundja, kuid tema poolt käsitletud perioodi suurema osa kohta ei näi omavat küllalisi isiklikke muljeid ja selle tõttu sunnitud piirduma ajalehtedest korjatud arvustuskatketega ja kuiva nomenklatuuri esitamisega. Mõnest olulisest küsimusest (näit. viimase aja teatri kriisidest alates Menningi lahkumisega) hiilitakse õieti kergesti mööda, milline asjaolu nähtavasti seletatav muu seas ka juubeliväljaande tavalise „ametliku“ ja piduliku ilmega, mis autoreid võis sundida hoiduma hellade küsimuste käsitlemisest. Mõned artiklid (näit. laulupidude kirjeldus) oleksid vajanud laiemaid raame, kui seda ühe seltsi ajalugi võimaldab, ja kipuvad praeguselgi kujul teose otsekohesest teemist kõrvale kalduma. Nii mõnegi küsimuse puhul oleks jälle soovinud meeleldi näha süstemaatilisemat, ühtlasemat ja kompaktsamat käsitlust!

Kuid kahtlemata on teos sellaselgi kujul õieti väärtuslik ja teretulnud lisa meie kultuuriajaloole.

P. T.

*

„Eesti, Maa, Rahvas, Kultuur“. Toimetanud Hans Kruus, haridusministeeriumi kirjastus, Tartus, 1926, XX+1255. Käesolev teos, mis Eesti Kirjanduse Seltsi toimetuste seerias praegu ilmunud, sisaldab muu rikkaliku materjali kõrval ka mõned ajaloolise sisuga artiklid. Viimastest võiks mainida prof. A. M. Tallgreni ülevaadet esiajaloolisest ajast, H. Sepp'a artiklit „eestlaste ajalugu“, E. Laamani „Eesti iseseisvuse ajalugu“ ja dr. J. Mannise ülevaadet Eesti rahva teadusest ja M. J. Eiseni oma Eesti muistsest usundist. J. Sootsi „Eesti vabadussõda 1918—20“ on juba eratrükina varemini ilmunud.

P. T.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval 1926. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, Dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, Dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. A. Pridik, prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.). Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutused.

Järgmine nummer ilmub oktoobrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923., 1924. ja 1925. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. ja 1925. aastakäik — à 140 marka.